

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV
150

DAYCEST

BAKI - 2020

Tərtibçi:

L.Əhmədova

Redaktor:

K.M.Tahirov,

professor,

Əməkdar mədəniyyət işçisi

**Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev : daycest /tərt. ed.
L.Əhmədova; red. K.Tahirov.- Bakı, 2020.- 59 s.**

© Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2020

**Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 150 illik yubileyinin
qeyd edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı**

2020-ci ilin may ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük dramaturq, nasir, publisist və teatr təşkilatçısı, tanınmış ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz məşhur sələflərinin ədəbi ənənələrinin layiqli davamçısı və geniş erudisiyaya malik müasir dünyagörüşlü maarifpərvər ziyalı kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan realist ədəbiyyatını və maarifçi-demokratik fikrini yeni mərhələyə qaldıraraq milli düşüncənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ustad sənətkarın dramaturji irsi ölkəmizdə teatr mədəniyyətinin yüksəlişinə yol açmışdır. Onun canlı həyat lövhələri ilə son dərəcə zəngin hekayələri nəsr tariximizin ən qiymətli nümunələri sırasında xüsusi yer tutur. Vətənpərvər ədib sevdidiyi və təmənnəsiz xidmətində dayandığı xalqın arzu və istəklərini əsərlərində dolğun əks etdirmiş, maarifçiliyin alovlu təbliğatçısı olaraq daim mədəni oyanışa və tərəqqiyə səsləmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycanın ictimai həyatında fəal iştirak etmiş və sosial-mədəni quruculuq işlərində yorulmadan çalışmışdır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin adının UNESCO-nun 2020-2021-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edilməsi çoxəsrlik ədəbiyyatımızın parlaq siması olan ədibin mənəvi sərvətlərimizi və ali ümumbəşəri dəyərləri özündə təcəssüm etdirən humanist ruhlu yaradıcılığının lazımcına və yüksək qiymətləndirilməsinin aydın təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii və mədəni-ictimai fikir xəzinəsinə töhfələr bəxş etmiş qüdrətli söz ustası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 150 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, böyük ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 150 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 31 yanvar 2020-ci il.

Tərtibçidən

Bu il görkəmli yazıçı-dramaturq, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, ictimai-siyasi xadim, tear xadimi, publisist, tənqidçi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 illik yubileyi qeyd edilir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 31 yanvar 2020-ci il tarixində Sərəncam imzalamışdır.

Təqdim olunan daycestdə (*ingilis dilindən tərcümədə xülasə, toplu mənasını verir*) görkəmli dramaturqun həyatı, ədəbi-ictimai, pedaqoji və diplomatik fəaliyyətindən bəhs edən, 2010-2020-ci illərdə ölkə ərazisində müxtəlif dövrü nəşrlərdə dərc edilən məqalələr araşdırılmış və seçmə yolu ilə diqqətə çatdırılmışdır. Daycestin hazırlanmasında əsas məqsəd görkəmli ədibin həyatı, ictimai-siyasi, pedaqoji fəaliyyəti, bizlərə miras qoyduğu əvəzsiz irsindən bəhs edən məqalələrlə geniş oxucu kütləsini tanış etməkdir.

Daycestdə məqalələr *“Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı”, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ədəbi-ictimai və pedaqoji fəaliyyəti”, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin diplomatik fəaliyyəti”, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev irsinin tədqiqi” və “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri teatr səhnələrində”* adlı bölmələrdə toplanmışdır. Hər bir bölmədə məqalələr illər üzrə, daxildə isə əlifba düzülüşü ilə verilmişdir.

Nəşrlə bağlı rəy və təkliflərini Milli Kitabxanaya ünvanlayan mütəxəssis və oxuculara əvvəlcədən öz minnətdarlığımızı bildiririk.

Ünvan: AZ-1000 Bakı şəh., Xaqani küç. 57

E-mail: metodik@mail.ru

URL: www.anl.az

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı

2010

*Xəlilzadə, F. Ömür itmir, bitmir, davam edir /
Flora Xəlilzadə // Azərbaycan.- 2010.- 10 iyun-
S.7.*

<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/iyun/124498.htm>

Məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin qardaşı oğlu Teymur Hacıyevin ədibin keçməkeşli həyatı ilə bağlı müsahibəsi öz əksini tapmışdır. Bildirilir ki, istər dərslərdə, istərsə də mədəniyyət tarixində adı əbədiləşən, əslində unudulmuş unudulmazlar sırasında olan bu istedadlı şəxsiyyət haqqında hələ də bir çox həqiqətlər çoxlarına bəlli deyildir. Orta və ali məktəblərdə bu dahi ədibin adının yanındakı “bəy” kəlməsini bizə keçmiş dövrün müraciət forması kimi izah etsələrdə, əslində isə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki sayılan bu cəfəkeş söz sahibi bəyzadələr nəslindən imiş.

Müəllif T.Hacıyevlə apardığı söhbət zamanı ədibin arxivdə qorunan sənədlərində olmayan müəyyən məlumatlar əldə etdiyini oxucunun nəzərinə çatdırır. T.Hacıyev öz müsahibəsində cəmi 63 il ömür yaşamış bu böyük şəxsiyyətin qardaşının, onun ailəsinin başına gətirilən bələlərdən, ədalətsizliklərdən və bütün bu olanların Əbdürrəhim bəy kimi həssas təbiətli bir insana təsirindən bəhs etmişdir.

Sonda müəllif məqalədə T.Hacıyev haqqında da oxucuya qısa məlumat verir və onunla söhbətində yalnız şəkillər-

dən gördüyümüz şıx geyimli Haqverdiyevin əzəmətli simasının bir daha gözlərimizin önündə canlandığını qeyd edir.

2012

Hacımusalı, O. İzi qalanlar : II yazı / Oktay Hacımusalı // Xalq Cəbhəsi.- 2012.- 20 iyun.- S. 11.

<http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2012/iyun/44.htm>

Məqalədə Ə.Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, ədib 1890-cı ildə Şuşa və Tiflis realnı məktəblərini bitirdikdən sonra ali təhsil almaq məqsədilə Peterburqa gedir və orda Yol Mühəndisləri İnstitutuna daxil olur. Peterbuq mühiti görkəmli ədibin həyatında mühüm rol oynayır. Gənc yazıçı Peterburqda olanda özünün ilk qələm təcrübələri olan “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” və “Dağılan tifaq” pyeslərini qələmə alır. Pyeslər əsasən, realist ideya cəhətdən zəif sayılsa da, müəllifin ilk təcrübəsi kimi olduqca maraqlı hesab olunurdu.

Məqalədə Ə.Haqverdiyevin 1899-cu ildə Peterburqdan Şuşaya qayıtması, iki il yaşadığından sonra Bakıya gəlməsi, burada dövrün qabaqcıl ziyalıları ilə tanışlığı, 1904-cü ildə Şuşa şəhəri idarəsinə üzv seçilməsi, 1905-ci il inqilabından sonra Rusiya dövlət dumasına Gəncə quberniyası üzrə nümayəndə seçilməsi və yenidən Peterburqa getməsi, “Nicat” cəmiyyətində və Kür-Xəzər gəmiçiliyində çalışması, 1916-cı ildə Tiflisdə rus dilində çap olunan “Şəhərlər ittifaqının Qafqaz şöbəsi əxbarı” adlı aylıq məcmuənin müdirliyinə təyin olunması və digərləri haqqında məlumat verilir.

Məqalə həmçinin, ədibin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Sovet hökuməti dövründəki fəaliyyətindən də bəhs olunmuşdur.

Xəlilzadə, F. Sinəsi dağlı diyarın unudulmaz simaları: Şuşanın işğalından 20 il ötür/ Flora Xəlilzadə// Azərbaycan.- 2012.- 15 aprel.- S. 6

<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/aprel/244937.htm>

Azərbaycan.- 2012.- 17 aprel.- S.9

<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/aprel/245112.htm>

Qarabağın Üçmıx zirvəsindən baxanda sal qaya üzərində böyük ustalıqla həkk olunan ilahi bir əsərə - Şuşa möcüzəsinə heyrətlənməmək mümkün deyil. Sanki gözlərinin qarşısında sehirlı, qeyri-adi bir mənərə açılır. Təəssüf ki, 20 ildir indi bu qədim və füsunkar yurdumuza həsrət qalmışıq.

Müəllif məqalədə Şuşa şəhəri, onun füsunkar təbiəti, mədəniyyəti, incəsənəti, musiqisi, ədəbiyyatı haqqında məlumat verdikdən sonra, elmi kəşfləri, şücaətləri, ağıl və idrakları ilə seçilən, maarifpərvər şuşalı ziyalılar – Q.Zakir, X.Natəvan, M.M.Nəvvab, N.Vəzırov, F.Köçərli, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov və Y.V.Çəminzəminli haqqında oxuculara qısa məlumat verir.

Digər görkəmli maarifpərvər ziyalılarla yanaşı Ə.Haqverdiyevin də həyat və yaradıcılığına toxunan müəllif bu yaradıcılığın Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs və şöhrət gətirdiyini bildirir. “Bəxtsiz cavan”, “Dağılan tifaq”, “Pəri cadu” pyesləri, “Bomba”, “Mirzə Səfər”, “Şeyx Sənan” kimi hekayələri, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adlı povesti müəllifin işıqlı obrazını gözlərimiz qarşısında canlandırır.

Məqalədə həmçinin, ədibin musiqi biliklərinə malik olması ilə bağlı bilgilərə də yer verilir.

2013

Əhmədallılar, T. Ərdəmli ədib... : Dövrünün çox mədəni-mənəvi yaralarına yaramış Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev / Tahir Əhmədallılar // Mədəniyyət.- 2013.- 17 may.- S. 11.

<http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2013/may/310318.htm>

Məqalədə yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Ağbulaq kəndində dünyaya göz açan ədib oranın təbiət gözəlliklərindən zövq ala-ala böyüyüb və tezliklə baxışlarında təbiət aləmi ilə cəmiyyət aləmi arasındakı fərqlərə də vurub. Milli-mənəvi yüksəliş yüklənişinin bünövrəsinə, hələ Şuşada ikən başlamış Əbdürrəhim bəy sonralar “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” məzhəkəsinin güllərini, “Ovçu Pirim”i “bəzəyəcəyi”, “Ata və oğul”a, “Ayın şahidliyi”nə, “Hacı Daşdəmir”ə, “Pəri-cadu”ya düzəyəcəyi elementləri o, elə Tanrının gözəllik yazılarına bənzəyən Şuşa ətrafı cığır-lardan, şəhəriçi dolanbaclardan götürmüşdü.

Məqalədə ədibin Rusiya Dövlət Dumasına nümayəndə seçilməsi, orada “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsəri üçün tarixi mənbələrlə tanış olma imkanını əldə etməsi, bu məqsədlə İrana səfəri, həmçinin, Şərqi ilk operası xəbəri ilə tədqiqat işini yarımçıq qoyub, Bakıya qayıtması və “Leyli və Məcnun”un ilk tamaşasına dirijorluq etməsi, bir sözlə həyatının mühüm məqamları öz əksini tapmışdır.

*Görkəmli yazığımızı yetişdirən nəsil/ Azadlıq.-
2013.- 20 avqust.- S. 14*

<http://www.anl.az/down/meqale/azadliq/2013/avqust/322089.htm>

Məqalədə Haqverdiyevlər nəslı, Ə.Haqverdiyevlə bərabər bu familiyanı daşıyan başqa mötəbər şəxslər haqqında məlumat verilir. Müəllif məqalədə Haqverdiyevlərin ulu babaları Mirzə Haqverdi bəy, onun oğlu Məhəmmədkərim bəy və eləcə də Məmmədkərim bəyin övladları, həmçinin, Haqverdiyevlər nəslinin məşhur nümayəndəsi şair Mirzə Əli bəy Qarabaği haqqında da məlumat vermişdir.

Məqalədə Mirzə Əli bəyin oğlu şair Mirzə Haqverdi bəy Səfa, görkəmli yazığımız Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin babası Mirzə Məhəmmədkərim bəyin oğlu Əbdürrəhim bəy haqqında da məlumata rast gəlmək mümkündür.

Məqələnin sonunda müəllif Haqverdiyevlər nəslinin ən parlaq yetişdirməsi, Azərbaycan ədəbiyyatı, teatrı, mədəniyyət tarixi sahəsindəki xidmətlərini saymaqla bitməyən, böyük istedad sahibi, dramaturq, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və incəsənət xadimi Ə.Haqverdiyevin həyat və fəaliyyətidən bəhs etmişdir.

2014

Qaraca, B. Ayın, günün şahidliyi / Bəxtiyar Qaraca // Azərbaycan.- 2014.- 17 oktyabr.- S. 11.

<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2014/oktyabr/397515.htm>

Ədalət.-2014.-23 oktyabr.-S.5.

<http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2014/oktyabr/398181.htm>

Məqalədə Azərbaycan ədəbi və ictimai fikir tarixində mühüm rol oynayan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığından, diplomatik fəaliyyətindən bəhs olunur. Müəllif məqalədə ədibin həyatı ilə bağlı - onun Şuşa və Tiflis realni məktəblərində, Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil alması, burada ədəbi fəaliyyətlə məşğul olması, təhsilini başa vurduqdan sonra Şuşaya qayıtması, Bakıya gəlməsi, həmçinin, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlığı və s. haqqında oxuculara əhatəli məlumat verir. Məqalədə həmçinin, ədibin ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı ətraflı bilgilərə də rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunur ki, ədib “Cəhənnəm məktubları”, “Bomba”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, “Marallarım” adlı hekayələrində dövrün bir sıra mühüm məsələlərinin bədii həllini ustalıqla verə bilmişdir.

Məqalədə Əbdürrəhim bəyin Dağıstan və Ermənistan daimi nümayəndəliyindəki fəaliyyətindən, Tiflisdən İrəvana gedərkən erməni quldurları tərəfindən qarət edilməsindən, həmçinin, Sovet hökuməti qurulduqdan sonra da bir sıra məsul vəzifələrdə çalışmasından, tərcüməçilik fəaliyyətdən bəhs olunur.

Müəllif Ə.Haqverdiyevin “Ayın şahidliyi” hekayəsində əsərin təmiz, namuslu, yoxsul qəhrəmanı nahaq yerə qətlə yetirilərkən heç kəsi tapmayıb göydəki ayı şahid çəkdiyi kimi bu gün o da ayın şahidliyi ilə Qarabağda - Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Zəngilan, Laçın və Xocalıda baş verənləri sanki yüz illərin faciəsi adlandırır və “Siz öləsiniz, meyidinizi görüm, yalan deyən ermənidir!” - söyləyən Əbdürrə-

him bəyin ruhunun bu gün düşmən tapdağı altına olan torpaqlarımıza görə nigaran olduğunu bildirir.

2016

*Dünyamin qızı, Q. Anadangəlmə molla nəsrəddin-
çi / Qərənfil Dünyamin qızı // Kəspi.- 2016.- 18
mart.- S.6*

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls00482141>

Müəllif məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyatı, ədəbi-ictimai fəaliyyəti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlığı, Bakıda və Tiflisdə mətbuat, teatr sahəsində fəaliyyəti, eləcə də həyatının digər məqamları haqqında oxuculara məlumat verir. Müəllif ədibin teatra olan məhəbbətindən bəhs edərək bəstəkar Z.Hacıbəylinin xatirələrindən yazır: “Əbdürrəhim bəyə Şuşada “Şəbehgərdan” adı qoymuşlar. Bu, görkəmli dramaturqun teatra olan böyük məhəbbəti ilə bağlı idi. Bu məhəbbətlə o gah Bakıda, Tiflisdə, gah da Şuşada tamaşaya qoyulan əsərlərə rejissorluq edərdi...”

Müəllif qeyd edir ki, Haqverdiyev sovet dövründə daha çox pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1921-ci ildən Azərbaycan Dövlət Universitetində “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ni tədris edən ədib “Sosialist demokratiyasının parlaq qələbəsini görməyən” və təbliğ etməyən digər molla nəsrəddinçilər kimi sevimli jurnalından ayrı düşür.

1927-ci ildə ədəbi yaradıcılığının 35 ilinin Tiflisdə qeyd olunması Bakının rəsmi idarələrində narazılığa səbəb olduğunu bildirən müəllif yazır ki, 30-cu illərdə Azərbaycanda baş verən hadisələr onun həm yaradıcılığına, həm də yaşam tərzinə çox pis təsir edir. Bunu Haqverdiyev yaxın dostu və

o zaman Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində çalışan Ə.Şərifə yazdığı məktublarda üstüörtülü bildirilir: “Əziz qardaşım. Fevral ayında mənim ədəbiyyat yolunda bəqədri- imkan işləməmin qırx sənəsi tamam olur. Bu münasibətlə güman edirəm ki, mənə Xalq ədibi namını versinlər; o vaxt üç yüz mənata qədər təqaüd almalı oluram... Bu təqaüd məsələsi baş tutsa, Tiflisə köçüb orada yaşamağa niyyətim var...”

Müəllif qeyd edir ki, Haqverdiyev sovetlərin fəxri adını şan-şöhrət üçün deyil, maddi problemini qismən aradan qaldırmaq üçün istəyib. “Ədəbi məfkurələrin müxtəlifliyi və ədəbi kriteriyaların dəyişməsi” ilə barışa bilməyən Haqverdiyevə nə sağlığında bu fəxri adı almaq, nə də ömrünün son illərini istədiyi kimi keçirmək nəsis olur.

2017

Qaraoğlu, F. Tarixdə iz buraxanlar: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev / Fazil Qaraoğlu // Bakı xəbər.- 2017.- 1 noyabr.- S.15.

http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2017/1noyabr/561803.htm

Məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyatı, ictimai və ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı ətraflı məlumat verilmişdir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrünü öz əsərlərində əks etdirən Haqverdiyevin ədəbi yaradıcılığının inkişaf yolu xalq həyatı ilə, cəmiyyətin keçdiyi ziddiyətli yollarla bağlı olub. O, yaradıcılığının birinci dövründə “Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini”, “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan” pyeslərini yazıb və istedadlı bir dramaturq kimi tanınıb. Bildirilir ki, adları çəkilən bu əsərlərdə yazıçı

get-gedə həyat səhnəsində öz mövqeyini itirən, tənəzzülə üz qoyan mülkədarların süqutunu təsvir etməklə bərabər, onun təbiətinə xas olan tipik xüsusiyyətləri: yeni qüvvələrə qarşı çıxdığını, istismarçılığını, əməkçi insana mənfə münasibətini açıb göstərüb.

Məqalədə bildirilir ki, “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” pyesinin mövzusu tacir həyatından götürülüb. Komediya ailədə fəlakətə səbəb olan qadınların şərəf və hüququnu ayaqlayan çoxarvadlılıq məsələsinin tənqidinə həsr edilib.

Müəllif məqalədə Azərbaycan klassik realist dramaturgiyasının ən dəyərli nümunələrindən sayılan və ədibə dramaturq şöhrəti qazandıran “Dağılan tifaq” faciəsi haqqında da öz fikirlərini bildirmişdir.

Əbdürrəhim bəyin yaradıcılığının II dövründə ədəbiyyatımıza ustad bir hekayəçi kimi daxil olduğunu bildirən müəllif qeyd edir ki, bu illərdə ədib, Azərbaycan bədii nəsrinin gözəl nümunələrini yaradıb, onun yeni məzmunla zənginləşməsinə, formaca kamilləşməsinə kömək edib. Həmin dövrdə ədib bir sıra səhnə əsərləri də - “Millət dostları”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Ac həriflər”, “Xəyalət” və s. yazıb.

1920-1933-cü illəri ədibin yaradıcılığının üçüncü dövrünün başladığını qeyd edən müəllif Əbdürrəhim bəyin bu dövrdə görüşlərində əmələ gələn ciddi dönüşün yazdığı pyeslərdə də öz əksini tapdığını bildirir.

Sonda müəllif Haqverdiyevin yeni əsərlər yazmaqla, müxtəlif vəzifələrdə çalışmaqla kifayətlənmədiyini, Azərbaycanın zəruri məsələləri ilə də məşğul olduğunu, öz ölkəsinin və başqa xalqların tarixinə yaxşı bələd olan bir alim olduğunu da qeyd edir.

2019

Məhərrəmov, T. Dramaturq, nasir, teatr xadimi, alim və mütərcim : Onu Azərbaycanın ilk peşəkar rejissoru hesab edirlər / Təranə Məhərrəmov // Kaspi.- 2019.- 11 dekabr.- S. 15.

[http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2019/d_ekabr/689455\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2019/d_ekabr/689455(meqale).pdf)

Məqalədə ictimai xadim, yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyatı və ədəbi-ictimai fəaliyyətindən geniş bəhs olunub. Qeyd olunur ki, zəngin həyat yolu keçən ədib istər inqilabdan əvvəl, istərsə də, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazdığı əsərlərdə ailə, tərbiyə, təhsil, əxlaq məsələlərinə dənə-dənə toxunmuşdur.

Məqalədə yazıçının həyatı, Şuşa və Tiflis realını məktəblərində, Peterburqda təhsili, burada ədəbi fəaliyyətlə məşğul olması, vətənə döndükdən sonra Şuşa və Bakı şəhərlərində ədəbi-ictimai fəaliyyətlə məşğul olması, “Molla Nəsrəddin” jurnalında müxtəlif imzalarla hekayə, felyeton və publisistik məqalələr çap etdirməsi bağlı fikirlər öz əksini tapmışdır.

1920-ci ildən Ə.Haqverdiyevin ədəbi və ictimai fəaliyyətinin yeni dövrünün başladığını qeyd edən müəllif məqalədə həmçinin, ədibin pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olduğunu bildirmişdir. Məqalədə həmçinin, ədibin rus və Avropa ədəbiyyatından bir sıra qiymətli tərcümələr etdiyi də bildirilir. Qeyd olunur ki, onun M.Qorkidən tərcümə etdiyi əsərlər “İzergil qarı və qeyri hekayələr” və Çexovdan tərcümə etdiyi novellalar “Dəhşətli gecə” adlı kitablarda toplanıb. Bunlardan başqa ədib Şekspirin “Hamlet”, Şillerin “Qaçaq”, Volterin “Soltan Osman”, Andersenin “Bülbül”, “Şahın təzə libası” əsərlərini də tərcümə edib.

Mirzəliyev, M. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev : Həyat və yaradıcılığı / Məmməd Mirzəliyev // Hürriyyət.-2019.- 5-7 oktyabr.- S.14.

<http://www.anl.az/down/meqale/hurriyyet/2019/oktyabr/676446.JPG>

Hürriyyət.- 2019.- 8-9 oktyabr.- S.14

<http://www.anl.az/down/meqale/hurriyyet/2019/oktyabr/676464.JPG>

Məqalədə Azərbaycan realist və demokratik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Ə.Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Qeyd edilir ki, XIX əsrin son illərindən ədəbiyyat aləminə qədəm qoymuş Haqverdiyev dolğun məzmunlu dram əsərləri, yumorist-satirik hekayələri ilə şöhrətlənmiş, həm də ictimai xadim kimi realist ədəbiyyatımızın və sənətimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun yaşadığı dövrdə milli özünüdərk, vətənin istiqlalı, millətin oyanıb öz haqqını tələb etməsi, ana dilinin yad təsirlərdən qorunması, gözəl milli adət-ənənələrə sdaqət kimi amillərə diqqət artırdı. Məhz Əbdürrəhim bəyin də bədii yaradıcılığı bu amillərdən qaynaqlanırdı. Məqalədə həmçinin, ədibin “Molla Nəsirəddin” jurnalındakı ədəbi fəaliyyəti haqqında fikirlər də öz əksini tapmışdır. Nöqsanları ifşa yolu ilə aradan qaldırmağı əsas tutan “Molla Nəsrəddin” jurnalı tənqidi realizmin zirvəsində duran mətbuat orqanı kimi ədibin əsas tribunası idi. Müəllif qeyd edir ki, ədibin “Molla Nəsrəddin”dəki başlıca mövzuları real həyatın və vaxtı keçmiş münasibətlərin tənqidindən ibarətdir. “Öz vətəni olan Qarabağda, sonralar İslam Şərqi-

də müşahidə etdiyi cəhaləti, haqsızlığı kəskin tənqid atəşinə tutan, kəndli və əsnafın avamlığını təbii bir gülüşlə bizə söyləyən ədib böyük bir dövrü xarakterizə edən hekayələrində əlvan tiplər silsiləsi yaratmış və bunlara ümumi simvolik bir ləqəb verib “maral” adlandırmışdır.

Müəllif məqalədə görkəmli ədibin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti, eləcə də ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan əsərlərindən geniş bəhs etmişdir.

Seyidzadə, T. Şekspirin “Hamlet”ini dilimizə tərcümə edən ədib : Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasından 149 il ötdü /Tofiq Seyidzadə// Azad Azərbaycan.- 2019.- 18 may.- S.7.

http://www.anl.az/down/meqale/az_azerbaycan/2019/may/653111.JPG

Məqalə dramaturq, ədəbiyyatşünas, dirijor Ə.Haqverdiyevin anadan olmasının 149-cu ilinə həsr olunub. Məqalədə qeyd olunur ki, 1870-ci ildə anadan olan görkəmli ədib ilk təhsilini Şuşa, daha sonra Tiflis realni məktəblərində alıb. Təhsilini Peterburqda davam etdirən yazıçı burada ədəbi fəaliyyətlə məşğul olub. Təhsilini bitirdikdən sonra vətənə dönmən ədib Şuşada və Bakıda ədəbi fəaliyyətlə yanaşı itimai fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasına ilk dirijorluq edən yazıçı dövrün ən vacib satirik jurnalı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalında məqalələr çap etdirib.

Məqalədə həmçinin, ədibin tərcüməçilik fəaliyyətindən də bəhs olunur.

2020

*Əliyeva, A. Böyük ədibin təkrarsız yaradıcılığı /
Aynurə Əliyeva // Türkünstan.- 2020.- 3-9 mart.-
S.17*

[http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2020/
mart/705941\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2020/mart/705941(meqale).pdf)

Məqalədə yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyatı və ədəbi-bədii yaradıcılığından bəhs olunur. Müəllif məqalədə görkəmli dramaturqun həyat və fəaliyyəti ilə bağlı əhatəli məlumat verdikdən sonra ədibin yaradıcılığından bəhs etmişdir. Bildirir ki, Azərbaycan realist nəslinin görkəmli nümayəndəsi sayılan Əbdürrəhim bəyin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs və şöhrət gətirmişdi. Yığcamlıq, təsvir və surətlərin reallığı, təbiiliyi ədibin hekayələrinin əsas xüsusiyyətləridir. Haqverdiyevin yaradıcılığının ikinci dövründə Mirzə Cəlil, Sabir kimi inqilabçı-demokrat sənətkarlarla çiyin-çiyinə getdiyini deyən müəllif ədibin yaradıcılığının üçüncü dövründə ciddi dönüş əmələ gəldiyini və bunun əsərlərində də öz əksini tapdığını qeyd etmişdir. O, bu əsərlərdə din, mövhumat mənəşəsində əzizlən insanlar, istismarçılıq, qadın azadlığı və digər mövzulara toxunmuşdur.

Məqalədə bildirilir ki, Haqverdiyev yaradıcılığında şifahi xalq yaradıcılığından, onun müxtəlif mənə çalarlarından bol-bol istifadə etmişdir. O, xalq yaradıcılığından bəhrələnərək yaşadığı dövrün, mühitin haqsızlıqlarını, despotizmini məharətlə, original vasitələrlə ifşa etmişdir və bununlada sözün həqiqi mənasında ölməz sənət abidəsi yaratmışdır.

Müəllif sonda görkəmli dramaturqun vəfatından sonra da ədəbi irsinin toplanıldığını, nəşr edilib geniş oxucu kütlə-

sinə çatdırıldığını, həyat və yaradıcılığının elm adamları tərəfindən araşdırıldığını bildirmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ədəbi-ictimai və pedaqoji fəaliyyəti

2010

Məmmədov, V. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan ziyalıları maarif, elm və mədəniyyət haqqında (Ü.Hacıbəyov, Ə. Haqverdiyev və H.Cavid) / Vurğun Məmmədov //Azərbaycan arxeoloji və etnoqrafiyası.- 2010.- №1.- S. 244-251.

[http://www.anl.az/down/meqale/az_arxeo_etnoq/2010/1/565523\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/az_arxeo_etnoq/2010/1/565523(meqale).pdf)

Məqalədə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşamış üç parlaq zəka sahibi - H.Cavid, Ə.Haqverdiyev və Ü.Hacıbəylinin yorulmaz fəaliyyətindən bəhs olunur. Müəllif məqalədə H.Cavid və Ü.Hacıbəyli ilə yanaşı, ölməz ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin fəaliyyətinə də geniş yer vermişdir. Qeyd olunur ki, mütərəqqi, demokratik ruhlu qəzet və jurnallarda öz yazılarını dərc etdirən, xalqın maariflənməsi yolunda ömür sərf edən milli ziyalı kadrlar içərisində Haqverdiyevdə vardı. Onun yaradıcılığında maarif, elm və mədəniyyət məsələləri xüsusi yer tuturdu.

Məqalədə qeyd olunur ki, Haqverdiyevin də gülüşü kinayəli və düşündürücüdür. Bu gülüş xalqın oyanışına, milli şüuruna xidmət edir. Haqverdiyev də Ü.Hacıbəyli kimi mil-

lət, xalq yolunda ömrünü şam kimi ərindən sənət fədaisi, millət ağsaqqalıdır. Ədib öz vətəni olan Qarabağda, sonralar bütün İslam Şərqiində müşahidə etdiyi cəhaləti, istismarı, haqsızlığı, eləcə də savadsızlığı kəskin satira atəşinə tutaraq, kəndli və əsnafın avamlığını təbii bir gülüşlə bizə söyləyir, böyük bir dövrü xarakterizə edən əsərlərində əlvan tiplər silsiləsi yaradaraq və bunlara ümumi simvolik bir ləqəb verib “maral” adlandırır. Müəllif məqalədə ədibin maarifçilik fəaliyyətindən bəhs edərkən professor K.Məmmədovun “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev” (1970) kitabına istinad etmişdir.

Məqalədə həmçinin, o da qeyd olunur ki, Haqverdiyev maarifdən, mədəniyyətdən kənarda qalan elmsiz insanları özünün “Bizim yabılığımız” adlı publisistik məqaləsində kəskin tənqid atəşinə tutaraq onları “yabıxasiyyət” adlandırmışdı.

2012

Bayramov, A. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Tiflis Azərbaycan teatrı /Adilxan Bayramov// Mədəniyyət.- 2012.- 13 yanvar.- S. 13.

<http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2012/yanvar/225599.htm>

Məqalədə ölməz ədib, teatr xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Tiflis Azərbaycan Teatrı ilə əlaqələrindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, yazıçı-dramaturqun Tiflis Azərbaycan teatrı ilə əlaqələri teatr tariximizin parlaq səhifələrindəndir. Dramaturqun bir sıra əsərləri burada tamaşaya qoyulmuş, o özü isə bu teatrda bir neçə əsərə quruluş vermiş, eyni zamanda, aktyor kimi səhnəyə çıxmışdır.

Müəllif qeyd edir ki, ədib Peterburqda təhsil alıb qayıtdıqdan sonra da Tiflislə, buradakı sənət adamları ilə əlaqəni üznməmiş, xüsusən Tiflis Azərbaycan teatrı ilə yaradıcılıq əməkdaşlığı etmişdir. Məqalədə 1912-ci ildə yerli ziyalıların təşəbbüsü ilə Tiflis şəhərinin azərbaycanlılar yaşayan “Şeytanbazar” məhəlləsində Tiflis Azərbaycan teatrı üçün xüsusi binanın - “Auditoriya”nın açılışında görkəmli Azərbaycan ziyalıları ilə bir sırada Əbdürrəhim bəyin də iştirak etdiyi qeyd olunur.

Məqalədə bildirir ki, tədqiqatçıların fikrinə görə həmin illərdə Tiflis Azərbaycan teatrina qeyri-rəsmi şəkildə başçılığı Haqverdiyev etmişdir. Repertuar və artistlər arasında rol bölgüsü onun məsləhəti və göstərişi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Sonda qeyd olunur ki, 1927-ci ildə Tiflisdə, Rustaveli teatırında Haqverdiyevin ədəbi fəaliyyətinin 35 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsi keçirilmiş, həyat və yaradıcılığına aid məqalələr Tiflis mətbuatında dərc edilmiş, yubiley komissiyası tərəfindən Azərbaycan və rus dillərində xüsusi və-rəqə buraxılmışdı. Vərəqədə dramaturqun fotosəkili, qısa tərcümeyi-halı, pyeslərinin və tərcümə etdiyi əsərlərin siyahısı verilmişdir.

2013

Heydərova, K. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığında zadəgan obrazları / Könül Heydərova // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.- 2013.- №2.- S.153-155.

[http://www.anl.az/down/meqale/dil_edebiyat/2013/2/444638\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/dil_edebiyat/2013/2/444638(meqale).pdf)

Məqalədə ölməz dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” və “Bəxtsiz cavan” əsərlərində zadəgan mühiti, bu mühitin çatışmayan tərəfləri haqqında oxuculara məlumat verilir. Məqalədə bildirilir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin ilk onilliyində milli-ictimai, bədii fikrimizin sürətli inkişafını təmin edən, Azərbaycan ədəbi mühitində öz dəsti xətti ilə seçilən görkəmli ədiblərdən biri də Haqverdiyevdi. Onun “Dağılan tifaq” faciəsi XIX əsrdə Azərbaycanda zadəgan həyatını, məişətini əks etdirmək baxımından çox dəyərlidir. Müəllif qeyd edir ki, əsər get-gedə həyat səhnəsində öz mövqeyini itirən, tənəzzülə uğrayan mülkədarlığın-zadəganlığın süqutunu real şəkildə əks etdirir, həm də çürüməkdə olan zadəgan həyatının xüsusiyyətlərini, iç üzünü açıb göstərir. Müəllif əsərdən bəhs edərkən əsərin qəhrəmanı Nəcəf bəy, onun həyat yoldaşı Sona xanım obrazlarını təhlil etmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, ədibin ideyaca dolğun, dərin məzmunlu, səlis bir dillə yazılmış, ictimai və bədii cəhətdən mükəmməl işlənmiş əsərlərindən biri də “Bəxtsiz cavan” faciəsidir. Ədib bu əsəri yazmaqla milli dramaturgiyamızı ideya və poetik sənətkarlıq baxımından daha da zənginləşdirmişdir. Faciənin əsas sujet xəttinin üzəri kül ilə örtülməyə məhkum edilmiş alovun onu söndürməyə cəhd edən vəhşi cəmiyyətlə mübarizəsindən ibarət olduğunu qeyd edən müəllif məqalədə əsərin əsas qəhrəmanı, açıq fikirli, təhsil alaraq xalqına daha çox fayda verə biləcəyini düşünən Fərhad obrazını və ona qarşı qoyulan köhnə mülkədar həyatının, kütləşmiş şüur və hissın müdafiəçisi Hacı Səməd ağa obrazını təhlil etmişdir.

Müəllif məqalənin sonunda belə nəticəyə gəlir ki, Haqverdiyev yazdığı bu əsərlərlə XX əsrə hayqıraraq səslənirdi ki, orta əsr ənənələrinə dözə bilməyən, mürtəcə və mühafizəkar adətlərə qarşı mütərəqqi fikirlər irəli sürən, elm və maarifi təbliğ edən, xalq kütlələrinə yaxınlaşan və onların

dərdinə şərək olan gözüaçıq gənclər gəlir. Doğulduğu mühitdən, aldıkları təhsil və tərbiyədən asılı olaraq bu gənclər artıq mütləqiyyətə, mövhumata... tabe olmayacaqlar.

Hüseynova, Ç. Ə. Haqverdiyevin faciə əsərlərində tragik vəziyyətlər / Çiçək Hüseynova // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.- 2013.- №10.- S.434-440

<http://www.filologiyameseleleri.net/pdf/j10.pdf>

Məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin faciə janrında yazdığı əsərlərində mövcud olan tragik vəziyyətlərdən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Əbdürrəhim bəy Azərbaycan dramaturgiyasında tragediya janrının ən böyük ustasıdır. Onun “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan” əsərlərindəki tragik vəziyyətlər ədibin böyük dramaturji məharətindən xəbər verir. Onun əsərlərindəki tragik vəziyyət hər şeydən əvvəl bəhs olunan dövrlərin tarixi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, ədibin “Dağılan tifaq” faciəsində bütövlükdə mülkədarlıqdan söhbət gedir və əsərin qəhrəmanını Nəcəf bəy həmin mülkədarlığın tipik nümayəndəsidir. Onun timsalında dramaturq mülkədarların səfalətini, həyat və məişətini realistsəsinə vermişdir. “Bəxtsiz cavan” faciəsində isə Fərhadın tragik vəziyyəti ilk növbədə onun düşdüyü ictimai mühit və konkret tarixi şəraitlə bağlıdır. Fərhadın yaşadığı cəmiyyətdə ictimai mühitin əsl ağası hələ Hacı Səməd ağalar idi. Fərhadın tragik vəziyyətini şərtləndirən amillərdən biri də onun dünya görüşündəki dərin ziddiyyətdir. O kəndlilərin ağır, hüquqsuz halına acıyır, cəmiyyətdəki ictimai bərabərsizliyə öz etirazını bildirirsə də, ancaq bunun

əsl mahiyyətini əks etdirmirdi... Köhnəliyin nümayəndəsi olan Hacı Səməd ağa isə tamamilə onun əksi olan bir adamdır. O, zülmün, cəhalətin, hiyləgərliyin canlı mücəssəməsidir.

Sonda müəllif bildirir ki, ədibin hər iki əsərinin mövzusu çox ciddi və əhəmiyyətli ictimai məsələlərə həsr olunmuşdur. Onların mövzuları bu və ya digər dərəcədə tarixlə əlaqədardır. Bu faciələrdəki qəhrəmanların tragik vəziyyəti yaşadıkları tarixin ictimai xarakteri ilə bağlıdır. Tragik vəziyyət nə qədər obyektiv çətinliklə bağlı olsa, tragik qəhrəmanın subyektiv varlığı o qədər dərinlən açıllar.

Məmmədli, A. Azərbaycançılıq molla nəsrəddinçilərin fərdi yaradıcılıq kontekstində: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev / Allahverdi Məmmədli // 525-ci qəzet.- 2013.- 16 may.- S.7.

<http://www.anl.az/down/meqale/525/2013/may/310089.htm>

Məqələdə Ə.Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əlaqələrindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Haqverdiyevin yaşadığı dövrdə milli özünüdərk, Vətənin istiqlalı, ana dilinin yad təsirlərdən qorunması, gözəl milli adət-ənənələrə sədaqət kimi amillərə diqqət artırıldı. Şübhəsiz ki, Haqverdiyevin də bədii yaradıcılığı bu amillərdən qaynaqlanırdı. O, bir tərəfdən bədii nəsrin, dramaturgiyanın imkanlarından, digər tərəfdən mətbuatın və xüsusilə “Molla Nəsrəddin” tribunasından məharətlə istifadə edirdi.

Müəllif yazır ki, ədibin hekayələrində, bütövlükdə bədii nəsrində Mirzə Cəlilin təsiri hiss olunmaqdadır. İstər “Molla Nəsrəddin” səhifələrində, istərsə də nəsr yaradıcılığında Əb-

dürrəhim bəy tipik obrazlar yaradır və həmin obrazları özünü dərk etməyə, istiqlalını qazanmağa, inkişafa hazırlayır.

Məqalədə qeyd olunur ki, ədibin jurnalda fəaliyyəti öz mövzuları, həm də problemlərin qoyuluşu ilə birbaşa azərbaycançılıqla bağlıdır. Haqverdiyev dövrü, zamanı, hadisələrin məcrasını çox gözəl anlayan bir ziyalı kimi redaksiyasına qədəm qoyduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının tribunasından maksimum istifadə etməyi qərarlaşdırmışdı. Onun “Molla Nəsrəddin”dəki başlıca mövzuları real həyatın və vaxtı keçmiş münasibətlərin tənqidindən ibarətdir. “Öz Vətəni olan Qarabağda, sonralar islam şərqində müşahidə etdiyi cəhaləti, haqsızlıqları kəskin satira atəşinə tutan, kəndli və əsnafın avamlığını təbii bir gülüşlə bizə söyləyən ədib böyük bir dövrü xarakterizə edən hekayələrində əlvan tiplər silsiləsi yaratmış və bunlara ümumi simvolik bir ləqəb verib “maral” adlandırmışdır”. Müəllif yazır ki, ədib Bakıda olduğu müddətdə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə həmişə ədəbi əməkdaşlıq etmişdir.

Məqalənin sonunda müəllif bir daha ədibin həyatının bütün məqamlarında azərbaycanlıyı yüksəkdə görmək arzusu ilə yazıb yaratdığını, əsərlərində mollanəsrəddinçiliyə daim sadıq qaldığını, Vətənin azadlığına, xalqın oyanışına, müstəqil düşünməsinə, haqqı nahaqdan seçməsinə, ana dilinin geniş yayılmasına yardımçı olmasını oxucunun nəzərinə çatdırır.

2014

Cəfərli, Y. Simvolizmdən maarifçiliyə, tənqidi realizmdən sosializm realizminə : Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında ədəbi cərəyanların yeri / Yeqzar Cəfərli // Olaylar.- 2014.- 21 may.- S. 10.

<http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2014/may/371322.htm>

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatını bir çox nəsr əsərləri ilə zənginləşdirən görkəmli qələm ustası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığındakı ədəbi cərəyanlardan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, özü bəy ailəsindən olsa da əsərlərinin əsas tənqid hədəflərindən biri bəy-mülkədar həyatı, həmçinin, qadın hüquqsuzluğu olmuşdur. Onun qadın qəhrəmanları Axundzadənin qadın qəhrəmanlarından daha hüquqsuzdur - deyə müəllif bildirir. Bunu “Dağılan tifaq” əsərində Sona xanımın monoloqunda da görmək olur.

Məqalədə bildirilir ki, bütövlükdə Haqverdiyevin burjuva cəmiyyəti haqqında fikirləri müəyyən qədər ikibaşlıdır. O, bu toplumun ifşası üçün yetərli qədər əsərlər yazsa da, “Dağılan tifaq”ın sonunda bir mülkədar ailəsinin dağılmasına dərin təəssüflənir. Bununla da ara-sıra realizmdən aralanır. Əlbəttə, bunu onun bir gənc olması ilə də əlaqələndirmək olar. Lakin “Bəxtsiz cavan” əsərində Fərhadın dili ilə “bat-sın sizin kimi xunxar cəlladlar” deyərək mülkədar cəmiyyətinə lənət yağdırır. Müəllif həmçinin, məqalədə Haqverdiyevin dram əsərlərində ailə məişət məsələlərini önə çəkməsi, bir ailənin timsalında cəmiyyəti tərbiyələndirməyə çalışması xüsusiyyətlərinə də toxunmuşdur.

Müəllif məqalədə ədəbi cərəyanlardan danışarkən ədibin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsərindən də bəhs etmiş-

dir. Qeyd olunur ki, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciəsində Qacarin həyat və hökmranlıq fəaliyyətini ədib tam realistcəsinə ifadə etmişdir.

Müəllif məqalədə yazıçının öz yaradıcılığına həddindən artıq tənqidi yanaşması, digər “Molla Nəsrəddin”çilər kimi yaratdığı hər bir tipin portretini cizması, bu obrazları bütün incəliklərinə qədər təsvir etməsi kimi məsələlərə də toxunmuşdur. Başqa “Molla Nəsrəddin”çilər kimi onun da əsas tənqid hədəfi cəmiyyətin əsas eybəcərliklərini ifşa etmək, sadə əmək adamlarını tərənnüm etmək, hakim siniflərə qarşı barışmaz mübarizə aparmaq olduğunu deyən müəllif məqalədə yazıçının yaradıcılığını üç dövrə bölərək həmin dövrləri qısa xarakterizə etmişdir.

Sonda müəllif Ə.Haqverdiyevin bütün həyatını xalqının, millətinin maariflənməsinə sərf etdiyini, xalqımızın da ona həmişə sayğı duyduğunu, əsərlərini bu gün də sevə-sevə oxuduğunu bildirir.

2015

Abbashi, T. Təb tabloları... :“Fərhad” kimi halların estetik portretləri, “Kərbəlayi Zal” misal “marallar”ın tipik karikaturaları.../ Tahir Abbashi // Mədəniyyət.- 2015.- 15 may.- S. 10.

<http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2015/may/437385.htm>

Məqalədə ölməz qələm ustası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. Müəllif məqalədə ədibin “Bomba” hekayəsindən (“Qorodovoy Kərbəlayi Zal” obrazı) bir hissə verdikdən sonra Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığından ixtisarla söz açır. Qeyd olunur ki,

Şuşada doğulan ədib Şuşa və Tiflis Realni məktəblərində təhsil aldıqdan sonra Peterburqa yollanır və burada Yol Mühəndisləri İnstitutuna daxil olur. Təhsilini başa vurduqdan dərhal sonra Şuşaya qayıdan və burada tamaşalar təşkil edən ədibin ictimai-ziyalı şöhrəti genişlənir və o, Bakıya gəlir. Müəllif məqalədə ədibin ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı ictimai fəaliyyətindən də bəhs edir. Müəllif məqalənin sonunu yenə də Haqverdiyevin digər “Diş ağrısı” (Hacı Rüstəm obrazı) hekayəsindən bir hissə verərək bitirir.

***Kamal R. Stomatoloji fantaziya/ Rüstəm Kamal//
Ədəbiyyat qəzeti.- 2015.- 13 iyun S. 11.***

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2015/iyun/444229.jpg>

Məqalədə görkəmli dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Diş ağrısı” hekayəsi və onun qəhrəmanı Hacı Rüstəmdən bəhs olunur. Bildirilir ki, yumor, lətifə havası üstündə yazılmış bu hekayə mifoloji koda malikdir. Müəllif məqalədə həmçinin, “Diş ağrısı” hekayəsi ilə A.P.Çexovun “At familiyası” hekayəsi arasında müəyyən oxşarlığın olduğunu da qeyd etmişdir. Hər iki hekayədə - Usta Həsən Hacı Rüstəm, “At familiyasında” İvan Yevsey Generala ovsunla diş çıxardan həkimin çağırılmasını məsləhət görür.

Bütövlükdə məqalədə Hacı Rüstəm haqqında maraqlı fikirlər öz əksini tapmışdır.

2016

Alışova, M. Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında əxlaq məsələləri /Mənsurə Alışova // Elmi əsərlər: AMEA Fəlsəfə İnstitutu.- 2016.- №1.- S. 137-141.

[http://scientificworks.az/elmieserler_pdf/elmi_eserler_1_\(26\)_2016.pdf](http://scientificworks.az/elmieserler_pdf/elmi_eserler_1_(26)_2016.pdf)

Məqalədə qeyd olunur ki, əxlaqi etik nəzəriyyənin əsas problemlərindən biri əxlaqın mənşəyi məsələsidir. Maarifçilik dövründə meydana gələn etik konsepsiyalarda əxlaqın mənşəyinin bilik olması xüsusi vurğulanır. Məqalədə bildirilir ki, dövrünün görkəmli maarifçi-dramaturqu və ədibi olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də əxlaq problemlərinə biganə qalmamışdır. Müəllif qeyd edir ki, ədib əxlaqa, etik problematikaya dair xüsusi bir əsər və yaxud traktat yazmasa da, onun zəngin bədii yaradıcılığında, məktub və məqalələrində insan əxlaqının bir çox problemləri çözlür, dövrünün aktual etik problemləri qoyulur və həll edilir. O, bir çox etik kateqoriyalar haqqında öz fikirlərini bildirmiş, müsbət və mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs edərək onların insan həyatında törədə biləcəyi halları ustalıqla təsvir etmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, Haqverdiyevin bütün yaradıcılığında diqqət mərkəzində olan və şəxsiyyətin fərdi əxlaqi fəzilətləri kimi çıxış edən etik kateqoriyalar - birc, vicdan, insaf və s. əxlaqi dəyərlər, ədibin pyes və hekayələrində göstərdiyi kimi, insan davranışının əsas istiqamətləndiriciləridir. “Dağılan tifaq” pyesində adı çəkilən fəzilətlərin və bu fəzilətlərin əksinin daşıyıcıları olan surətlər təsvir olunmuşdur.

Müəllif bildirir ki, ədibin əsas diqqət mərkəzində olan əxlaqi etik problemlərdən biri də insan xoşbəxtliyi və insan

həyatının mənasıdır. Ədibin xoşbəxtlik ideali, insanın həyatının mənası onun şərəfli, ləyaqətli ömür sürməsidir. Sosial mühitin eybəcərlikləri və fərdi xüsusiyyətlərin qarşılıqlı təsir və əlaqəsindən törəmiş bir çox mənfi əxlaqi keyfiyyətlər də ədibin sərt tənqidinə tuş gəlir. Haqverdiyev mənfi əxlaqi keyfiyyət daşıyıcısı olan tipajları özünəməxsus şəkildə “maral” yaxud “yaşılbaş sona” adlandırır.

Sonda müəllif bütün bu deyilənlərdən ümumiləşmiş bir nəticəyə gələrək qeyd edir ki, dramaturqun əxlaqi baxışları, ayrı-ayrı əxlaqi kateqoriyalar haqqında pyes və hekayələrinə də əksini tapmış fikirləri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Qaraxanoğlu, M. Ədəbiyyatımızda üç cərəyanın yaradıcısı : Yaxud Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin atdığı “Bomba” /Mehman Qaraxanoğlu // 525-ci qəzet.- 2016.- 3 sentyabr.- S.22.

<http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/sentyabr/504486.htm>

525-ci qəzet.- 2016.- 6 sentyabr.- S.4.

<http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/sentyabr/504626.htm>

Müəllif məqalədə Əbdürrəhim bəyin ədəbi yaradıcılığından və primitivizm cərəyanından bəhs edir. Ədəbiyyatımızda Haqverdiyevin “satirik yazıçı” kimi təqdim olunmasının yanlışlığını və onun yaradıcılığına tənqidi yanaşmanın düzgün aparılmadığını qeyd edən müəllif ədibi ədəbiyyatımızda üç ədəbi cərəyanın - simvolizm, magik realizm-primitivizm yaradıcısı kimi qiymətləndirir. Müəllif məqalədə

Haqverdiyevin “Diş ağrısı” hekayəsini təhlil edərək qeyd edir ki, hələ də əziz-xələf “tənqid”imizə elə gəlir ki, hekayənin qəhrəmanı olan tacir Hacı Rüstəm guya xəsisliyi ucba-tından sağlam dişlərini çıxartdırır. Lakin bunun mental bir Efq olduğunu qeyd edən müəllif bu eqonun daima bizimlə olduğunu bildirir. “Budur, Haqverdiyevin dahiliyi! Bunun bəyənیلən, ya da bəyənilməyən xasiyyət olduğunu deyə bil-mərik... Hekayənin sonunda qəhrəmanın vəhşi sevinci fo-nunda bu aydın sezilir. Həm də “sezilmir”. Çünki böyük ya-zıçı bunu məharətlə gizlədə bilir.”

Müəllif ədibin “Mirzə Səfər” və “Çeşmək” hekayələrini də təhlil edərək qeyd edir ki, “Çeşmək” Haqverdiyevin ən “primitiv” hekayələrindəndir. Di gəl ədəbi tənqid onun ay-dınlığında bu günəcən batıb. “Çeşmək” fərdin toplumdan təcrid olunaraq yalqızlaşması, tənhallaşması yollarından biri-ni qabardır... Yazıçı bu hekayədə bəni-insana sərt mesaj ve-rir: “İnsanı istər zarafatla, istərsə də başqa niyyətlə qaraba-çara izləmək olmaz! Bu, təkadamlıq kamerada monoton bir damcı ilə məhbusun axırına çıxmağa bənzəyir...”

Müəllif məqalədə Haqverdiyevin satirik yazıçı kimi təqdim olunmasına yenidən qayıtmış və bunu ədəbi “tən-qid”in ədəbli rüsvayçılığı adlandırmışdır. Qeyd olunur ki, Haqverdiyevin Sovet dönəmində yazdığı “Marallar” adlı he-kayələrin tənqidçilər tərəfindən satirik-yumorlu hekayələr kimi qələmə verilməsi təəssüf doğurur. Bildirilir ki, bununla realist-demokratik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi kimi qələmə verilən yazıçının zəngin ədəbi irsinə birtərəfli yana-şılmış, onun ədəbi irsi rus və dünya ədəbiyyatı kontekstin-dən ayrı təhlil olunmuşdur. Lakin reallıq budur ki, o, realist-demokratik ədəbiyyat qəlibinə sığmayan, dünya nəsrinin ən avanqard meyillərini nəsrimizə gətirən və bunun fonunda Qərblə Şərq ədəbiyyatının sintezini ortaya qoyan ilk gör-kəmli sənətkarlarımızdandır.

Osmanoğlu, M. Ağrı /Məti Osmanoğlu/ Ədəbiyyat qəzeti.- 2016.- 29 oktyabr.- S. 10-11.

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000512440>

Azərbaycan ədəbiyyatının ziyalı yaradıcılarından olan Əbdürrəhim bəyin ömrünün son saatlarını əks etdirən maraqlı bir fotosu yadigar qalıb. Ölüm döşəyində taqətdən düşüb gözlərini qapayan ədibin uzandığı taxtın baş tərəfindəki mizin üstündə açıq bir kitab var. Bu, onun ölümlə çarpışa-çarpışa oxuyub başa çatdıra bilmədiyi son kitabdır. Həmin son kitab həm də yarımçıq qırılan ömrün mənalı rəmzi təsirini yaradır.

Müəllif qeyd edir ki, özünəməxsus poetik istedad sahibi olan, sözə istədiyi rəngi və mənanı verməyi bacaran ədibin ömür kitabından əsərlərinə nüfuz etmiş düşüncələr bu gün filoloji baxımdan daha maraqlı və aktual görünür. Üç yaşında atasını itirən ədibin xüsusən yaradıcılığının ilk dövründə yaratdığı atadan yetim qalan və ya uşaqlıqdan əmi zülmünə düçar olan qəhrəmanların ağrıları, əzabları yazıçının öz yaşantıları, başından gəlib keçənlər ilə səsləşir. Bunu yazıçının “Ata və oğul”, “Ayın şahidliyi” hekayələrində görmək olur.

“Bəxtsiz cavan” faciəsinin Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığında onun tərcümeyi-halı ilə yaxından səsləşən ən maraqlı əsərlərdən biri olduğunu qeyd edən müəllif məqalədə əsərdə verilən və yazıçının tərcümeyi-halından gələn oxşar faktları ustalıqla oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

Sonda müəllif Ə.Haqqverdiyevin 1932-ci il yanvarın 4-də Ə Şərifə yazdığı məktubda maraqlı bir məqamın olduğunu qeyd edir. Məktubun axırına yaxın o, qeydlərini yarımçıq kəsib mötərizə açır və mötərizə arasında bu cümlələri yazır: “(Bu yerdə telefon səsi məni dayandırdı, telefonla bu gün

üçdə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin vəfatını xəbər verdilər; dəfni ayın altısında saat on birə təyin olunubdur. Köhnə qvardiya yavaş-yavaş getmək üzrədir. Oçeredimizi gözləyək)”. Ə.Haqqverdiyevin sovet dövründə qələmə aldığı əsərlərin əksəriyyətində “oçered” - növbə gözləmək əhvalını hiss etmək və “oxumaq” isə o qədər də çətin deyil...

2017

Eminov, A. Maral Məşədilərin hekayəti, yaxud Nataşanın məhəbbəti: “Ə.Haqqverdiyevin obrazları” silsiləsindən / Allahverdi Eminov / Ədalət.- 2017.- 4 noyabr.- S. 7.

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000561718>

Ədalət.- 2017.- 7 noyabr.- S.7.

<http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2017/noyabr/561908.htm>

Ədalət.-2017.-8 noyabr.-S.7.

<http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2017/noyabr/562119.htm>

Ədalət.-2017.-9 noyabr.-s.7.

<http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2017/noyabr/562322.htm>

Əbdürrəhim bəyin hekayələrindəki ictimai-sosial mətləblərin fəlsəfəsinin əxlaqi qəbahətlər, davranış cinayətləri, sağlam həyat tərzinin pozulması və digər məsələlərin təşkil etdiyini bildirən müəllif qeyd edir ki, yazıçı dərin təəssüb duyğusu ilə obrazlarını “marallarım” adlandırır. Ədibin öz

personajlarını “maral” adlandırmasını isə müəllif bəlkə də yazıçının insanın ciddi bir qüsuru, qəbahəti, məhz ətrafına, yaşadığı torpağa, ona xidmət göstərdiyi adamlara “buynuz göstərməsi?!” kimi mənfi cəhətləri marala bənzətdiyini bildirir. Qeyd olunur ki, ədibin marallarından ilk “qurbanı” yeniliyə qarşı çıxan Qasım əmi obrazıdır. Müəllif bu obraza təhlili yanaşaraq onun haqqında, mənfi xüsusiyyətləri barədə oxucuya məlumat vermişdir. Yazıçını narahat edən bir məsələ də dini xürafatın daşıyıcılarının camaatın birbaşa zehninə təsir etməsidir. Bunu ədibin “Şikayət” hekayəsində də görmək olur.

Müəllif qeyd edir ki, Əbdürrəhim bəy bədii tip anlayışına sadəcə, yazıçı vərdişilə yanaşmır, obrazına tipik situasiyadan müşahidə aparır və suya düşüb üst-başdan çıxan həmin qəhrəmanı qurudur, lazım gələrsə yeni paltarla ortaya çıxarır. Biz belə yanaşmanı Mirzə Səfərdə, Şeyx Şəbanda, Məşədi Qulamda və sairə görərik. “Qiraət” hekayəsinin yazıçının “marallar”ı içərisində ən populyar obraza malik əsər olduğunu vurğulayan müəllif ədibin dükançı, tacir Məşədi Qulam obrazı ilə yığcamlığın möcüzəsini, içərisində gizlənmiş tacir tayfasının görünməyən simasını yaratmış olduğunu da oxucunun diqqətinə çatdırır.

Müəllif qeyd edir ki, Haqverdiyev özünə hesabat verən yazıçı idi və özünü yaradıcılıq anlarında xoşbəxt hiss edirdi, yəni psixoloji ovqatını nəzərdə tuturdu. Əlbəttə, ruhdan düşmə, narahatçılıq, yalqızlıq hissləri istisna olunmurdu. Başlıcası: həyat və insanlar haqqında mülahizələrində qalırdı, ali ədəbi düşüncələrini əsərlərində əks etdirirdi. Amma obrazları onu narahatçılığa gətirəndə əsəbləri dözmürdü, yürütdüyü mühakimələrin xalqa təsirini fikirləşirdi. “Şeyx Şəban”, “Ovçu Qasım”, “Mirzə Səfər”, “Qoca tarzən” kimi hekayələrin obrazları yazıçının obyektiv prinsipinin əsas aspektlərini müəyyənləşdirirdi.

Məqalədə ədibin “Çəsmək” hekayəsinin qəhrəmanlarından da bəhs edilir. Cəmiyyətdə məsləksiz, sosial məqsədsiz, məzmunuz həyata aşınarın taleyini bir çəsmək həll edir. Personajlardan gələn təhkiyə üsulu yazıçının gülüş hədəfinə çevirdiyi Əhməd bəyin də, Mahmud bəyin də amalı, dün-yagörüşünü təyin edir. Yazıçı hekayədə müdaxilə etmir, təsvir etdiyi hadisələrin dərkinə istəyir - məşhur advokat, hansı ki, insanların taleyinə bir növ cavabdehlik daşıyır - bir insanı şayiyyə büküb ləzzət alır. Çəsməyi bədii fakt kimi götürən yazıçı ondan bədii taxt kimi də istifadə edir, əhvalatların, görüşlərin dəqiq duyumunu yaradır. Yazıçı müdaxiləsi - təhkiyəsi olsa idi bəlkə də hekayənin bədii bütövlüyü pozulardı, oxucunu yorardı.

Müəllif məqalədə Haqverdiyevin “Uca dağ başında” hekayəsindən də bəhs edir. Qeyd olunur ki, hekayə satirik ovqatla yazılsa da bu, zahirən görünür, cəmiyyətin müəyyən qisminin cəm olduğu makro mühitdə insanlar niyə əylənmək barədə düşünür, uşaqlı-böyükklü köməkləşib “dəli” axtarışına çıxırlar. Hekayə sosial mühitin davamında insanların lazımlı, faydalı işlə, əyləncə ilə, istirahətlə məşğul olmağa rəğmən kədər doğuran, ətalətə aparan, kütlə psixologiyası aşıl原因an hissi-emosional təzahürlərin ifadəsini əks etdirir. Ədib təhkiyəsində təbiət lövhələri, insana münasibətləri, hadisələrin proqnozlaşdırıcı məntiqini gizlətmir və güldürür.

Həyatova, S. Ə.Haqverdiyevin ictimai fəaliyyəti / Solmaz Həyatova // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.- 2017.- №3. - S.189-191

[http://www.anl.az/down/meqale/dil_edebiyat/2017/3/678277\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/dil_edebiyat/2017/3/678277(meqale).pdf)

Məqalədə yazıçı-dramaturq Ə.Haqqverdiyevin ictimai fəaliyyətindən bəhs olunur. Müəllif bildirir ki, ədib Sovet hakimiyyəti illərində ədəbi fəaliyyətlə yanaşı ictimai fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. O, Darulfununda Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə dərs deməklə yanaşı, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinə rəhbərlik etmişdir. Qeyd olunur ki, ədib tarix-etnoqrafiya bölməsinin sədri kimi fəaliyyət göstərirdi dövrə görkəmli alimlərlə birgə işləmişdi. Məhz ədibin təşəbbüsü ilə Moskva, Leningrad və başqa elmi mərkəzlərin bir sıra görkəmli alimləri Azərbaycana dəvət edilmiş, ölkəşünaslıq cəmiyyətinin işinə cəlb edilmişdir. Həmin alimlərin gəlişi ilə əlaqədar görülməli işlər, onların fəaliyyətinə rəhbərlik və s. Haqqverdiyevin üzərinə düşürdü.

Məqalədə həmçinin, ədibin 1917-ci il fevral inqilabından sonra Tiflis İcraiyyə Komitəsinə və onun mərkəzi şurasına üzv seçilməsi, Borçalı qəzasına müvəkkil təyin edilməsi, Şulaver kəndində il yarım işləməsi, burada azərbaycanlılar və ermənilər arasında milli ədavəti qızıqdıranlara qarşı mübarizə aparması, həmçinin, digər ictimai vəzifələrdə çalışması haqqında məlumatlara da yer verilmişdir.

2018

Kamal R. Əbdürrəhim bəy və pasport / Rüstəm Kamal / Ədəbiyyat // 2018.- 23 iyun.- S. 25.

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2018/iyun/597818.htm>

... Əbdürrəhim bəylə pasport arasında gizli, sirli və anlaşılmaz bir münasibət yaranmışdı. “Paşpurtu”nu həmişə qoltuq cibində gəzdirirdi. Hara gedirdisə, özü ilə götürərdi. Əbdürrəhim bəy hər səfər öncəsi pasportunu yoxlayırdı. Evdə onu etibarlı yerdə saxlayırdı.

Müəllif məqalədə görkəmli ədibin pasportla arasında olan gizli, sirli və anlaşılmaz bir münasibətdən, səfərlərə gedərkən pasportunu da özü ilə aparmasından, hekayələrində də bu mövzuya toxunmasından və s. bəhs edir.

Kamal, R. Əbdürrəhim bəyin “qəstin”ləri : Professor Kamran Məmmədovun unudulmaz xatirəsinə / Rüstəm Kamal // Ədəbiyyat qəzeti.- 2018.- 13 yanvar.-S.30.

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2018/yanvar/572304.htm>

Müəllif məqalədə görkəmli yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında mehmanxana mövzusunə toxunub. Bildirir ki, Əbdürrəhim bəy “Odissey kompleksinə” malik yazıçıdır. Odissey kimi, yerdəyişmə onun taleyinə yazılmışdı. Mehmanxana da evdir, amma müvəqqəti evdir, “özgə dünya”nın bir hissəsidir. Əbdürrəhim

bəyin qəhrəmanları da sanki evdə yox, mehmanxanada rahatlıq tapırlar. Bəlkə ona görə də mehmanxanalarda qalması sevirdi...

Əbdürrəhim bəy “Ağa Məhəmməd Şah Qacar”ı yazanda İranda, bir müddət mehmanxanada da qalmalı olur. 1919-cu ildə Müsavat hökuməti göndərişi ilə Dağıstana gələndə öncə mehmanxanaya gedir...

Müəllif yazır ki, “Mehmanxana” obrazı Ə.Haqqverdiyevdə (M.Cəlildə də!) xalqın, toplumun metaforasıdır.

Qocayeva, G. “Məgər mən Xristofor Kolumbdan askik oğlanam...”: (Ə. Haqqverdiyevin "Xortdanın cəhənnəm məktubları" povesti əsasında) Şeyrlər /G üldəniz Qocayeva // Azərbaycan: jurnal.- 2018.- №9.- S.180-190

<http://www.azyb.az/admin/media/files/1538993388-Azerbaijan-jurnal09.pdf>

Az qala ədəbiyyatın özü qədər qədim tarixə malik axirət mövzusunun erkən orta əsrlərdən bu yana ekstoloji təsəvvürlərlə bağlı yazılı mətnlərdə də yer aldığı müşahidə etmək olar. Avropada işlənmə dairəsi geniş olsa da Şərqi ədəbiyyatında bu cür bədii nümunələrin sayı nisbətən azdır. Məqalədə qeyd olunur ki, Haqqverdiyevin povest janrında qələmə aldığı “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsəri yazıçının da dediyi kimi “ciddi mahiyyət” daşımalarına baxmayaraq dini-mistik məzmunlu mətnlərin kütləvi bir axınla satıraya doğru istiqamətləndiyi yolun əsas öndəridir. Milli kollektiv, orijinal üslublu “mənfi tiplər cəmiyyəti”nin odlu xəbəri olan “Cəhənnəm məktubları”nın “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində görünməsi ictimai-siyasi şüurda milli intibah dövrünün yeni deyim formaları, dövrə cavab verən

cək yeni ruhlu, yüksək səviyyəli əsərlər tələb etdiyi bir zamanda lap yerinə düşmüş və janr baxımından ədəbiyyatımızda dövrə müvafiq yeni bir səhifə açmışdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestinin ideya məzmun xüsusiyyətləri ilə yanaşı mükəmməl bədii sənətkarlıq keyfiyyətləri də yazıçının yaradıcılığa həqiqi bir məsuliyyətlə yanaşmasının təzahürüdür. Bu baxımdan da ilk nəzərə çarpan uğurlu cəhətlərdən biri əsərin təhkiyəsidir. Müəllif qeyd edir ki, povestdə oxucu ədibin yaraddığı “mən” narratorlu təhkiyənin sözün əsl mənasında zəngin üslubi variantlarıyla rastlaşır və hər bir “mən”in özünəməxsus keyfiyyətləri, xarakteri ilə tanış olur.

İlk narrator Xortdan həm də əsərin baş qəhrəmanıdır, hərəkətin inkişafı tanışlıq, təqdimat hadisələrə münasibət onun baxışı ilə həyata keçirilir. İkinci narrator isə hadisələrin müəyyən dövründə sujet xəttinə qoşulan Məşədi Səttardı, onun bir qəhrəman kimi statusu Xortdandan fərqli olduğu kimi söyləyicilik funksiyası da fərqlidir. Üçüncü narrator isə Odabaşdır. Əgər Xortdan bir surət kimi səciyyəvi cəhətləri ilə yetkin qəhrəman səviyyəsinə qalxa bilirsə və təhkiyəçi kimi subyektiv mən söyləyiciliyini doğruldursa, yəni təhkiyəsində də özü mövcuddursa Məşədi Səttarın subyektiv və “məqsədli”, qəhrəmanının psixoloji portretini tamamlamağı bacaran təhkiyəsi onun özünün də obrazını huşyar, ağıllı zəmanə adamı kimi təqdim edir. Odabaşı isə həm qəhrəman, həm də təhkiyəçi mövqeyində tam aşkarlanmış, oxucu marağından kənar qalır.

Müəllif məqalədə bu obrazlara təhlili yanşaraq qəhrəmanların xarakteristikasını vermişdir.

Salamoğlu, T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiyası mübahisələrdən həqiqətlərə / Təyyar Salamoğlu // Kredo.- 2018.- 31 mart.- S. 8-9

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000583719>

Kredo.- 5 aprel.- S. 8-9.

<http://www.anl.az/down/meqale/kredo/2018/aprel/584468.jpg>

Kredo.- 12 aprel.- S. 5-7.

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000585334>

Məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiyasından bəhs edilir. Müəllif qeyd edir ki, F.Köçərli, Ə.Nazim, Mir Cəlal, T.Mütəllibov və digər nüfuzlu ədəbiyyatşünas alimlər ədibin dramaturgiyasını təhlil predmetinə çevirmişdirlər. F.Köçərlinin son dərəcə yığcam mülahizələrini istisna etsək qalan müəlliflərin Haqverdiyev yaradıcılığına maarifçi realizmin estetik prinsipləri ilə bərabər, həm də ideoloji konteksdə yanaşdıqlarını, xüsusən “Dağılan tifaq” və “Bəxtsiz cavan”da obrazların xarakterinə və mövzunun bədii həllinə sinfi münasibətlər mövqeyindən qiymət vermək tendensiyasının öndə olduğunu görürük. Yalnız Y.Qarayevin təhlilləri bilavasitə bədii əsər mətnlərindən çıxış etmək meyləli və əsərin ideya-estetik xüsusiyyətlərinə daha dərinləndən nüfuzla seçilir.

Müəllif bildirir ki, ədibin dramalarına ümumilikdə ədəbiyyatşünaslığın yanaşmalarında iki məsələ polimika üçün kifayət qədər meydan verir. Birincisi dramalarda dini dünyagörüşün yeri, ikincisi isə, mülkədarlıq və onun taleyinin bədii əksi məsələsidir. Ədibin dramaturgiyasında (eləcə də ilk

hekayələri) dini dünyagörüşü onun maarifçi dünyagörüşünün tərkib hissəsi, əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatçıların yazıçının dram estetikasında dini dünyagörüşün oynadığı rolu görməməzliyə vurduqlarını və məsələlərə daha çox ümumi əxlaqi ideyalar, didaktika çərçivəsində öləri toxunmaqla üstündən keçməyə çalışdıqlarını bildirən müəllif bəzi alimlərin (prof. Ə.Sultanlı, prof M. Məmmədov) Haqverdiyev dramaturgiyasında dinə münasibətin tamam tərs mövqedən şərh etməyə meylli olduqlarını da qeyd etmişdir. Hətta bu tip mövqelərdə Haqverdiyevin ateist sənətkar kimi çıxış etməsinə dair fikirlər səslənir. Müəllif ədibin dini dünyagörüşündən bəhs edərkən “Dağılan tifaq” əsərində Səlim bəy obrazını xarakterizə etmişdir.

Məqalədə bildirilir ki, ədibin (“Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Yeyərsən qaz ətini görərsən ləzzətini”) əsərləri müəllifin maarifçi dünyagörüşü həyata idealist baxışları ilə üzvü surətdə birləşir. Hər üç əsərdə mövzuya verilən bədii həll maarifçi estetik prinsiplər əsasında, lakin maarifçi və dini dünyagörüşlərinin vəhdətində meydana çıxır. Əslində milli maarifçi ədəbiyyata şamil edildikdə sənətkarın maarifçi görüşləri ilə dini görüşlərini xüsusi şəkildə ayırmağa ehtiyac qalmır.

Müəllif məqalədə həmçinin, ədibin “Dağılan tifaq” (Nəcəf bəy, Sona xanım obrazlarının timsalında), “Bəxtsiz cavan” (Hacı Səməd, Fərhad obrazlarının timsalında) əsərlərinin təhlilinə geniş yer vermişdir. Təhlil zamanı T.Mütəlimov, Y.Qarayev, Ə.Sultanlı və digər ədəbiyyatşünas alimlərin fikirlərinə əsaslanmışdır.

Salamoğlu, T. Milli maarifçi estetikasında dini dünyagörüşünün yeri : Ə.Haqqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsi əsasında /Təyyar Salamoğlu// Kredo.- 2018.- 10 may.- S.15.;

<http://www.anl.az/down/meqale/kredo/2018/may/590224.jpg>

Kreo.- 2018.- 17 may.- S.4-5.

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000591344>

Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı tarixi bir inkişaf yolu keçmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri bu tarixi inkişaf yolunun mühüm mərhələlərindən biridir. N.Vəzirov, N.Nərimanov, S.S.Axundovla yanaşı Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevi də bu mərhələnin məşhur nümayəndələri sırasında olduğunun qeyd edən müəllif bildirir ki, maarifçi realizmin yuxarıda adları çəkilən digər nümayəndələrindən fərqli olaraq Haqqverdiyevin yaradıcılıq yolunu bütövlükdə maarifçi realist sənət nümunəsi kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Yaradıcılığının ikinci dövründə onun həyatı realist inkişaf prinsiplərində əsaslı dəyişmə olduğu, maarifçi realizmdən tənqidi realizmə keçid prosesinin baş verməsi indi ədəbiyyatşünaslıqda mübahisə doğurmayan elmi həqiqətlərdən sayılır.

Məqalədə bildirilir ki, tədqiqatlarda 1892-1906-cı illər ədibin yaradıcılığının birinci və eyni zamanda maarifçi realizm mərhələsi kimi götürülür. Bu mərhələdə onun daha çox dramaturji yaradıcılıqla məşğul olduğu və cəmi iki hekayə - “Ata və oğul”, “Aydın şahidliyi” yazdığı məlum olur.

Müəllif məqalədə ədibin “Ata və oğul” hekayəsini geniş şəkildə təhlil edərək oxucunu hekayə ilə bir daha tanış edir.

Vahid, M. Biz nəyə gülürük? : Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində bədii gülüş / Mətanət Vahid // Ədəbiyyat qəzeti.- 2018.- 7 aprel.- S. 14-15.

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2018/aprel/585224.htm>

Ədəbiyyat qəzeti.- 14 aprel.- S. 28-29

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2018/aprel/585780.htm>

Məqalədə bildirilir ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələri haqqında tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda kifayət qədər və geniş yazılıb, istər sovet, istərsə də müstəqillik dövrü ədəbi mətbuatda ədibin ayrı-ayrı hekayələrinə dönə-dönə müraciət olunub, müxtəlif rakurslardan təhlilə cəlb olunub. Lakin son illər ədəbiyyatşünaslığımızda guya yazıçının yaradıcılığına birxətli münasibətin olması və xüsusən, hekayələrinin yalnız satirik müstəvidə təhlili fikri meydana çıxmışdır ki, müəllif bu fikrin doğru olmadığını və ədibin hekayələrinin ucdantutma satira adlandırılmasının yanlış olduğunu bildirir. Qeyd olunur ki, əgər hekayə yaradıcılığının başlanğıcında ədibin nəsri didaktik, lirik-dramatik meyli ilə diqqət çəkirdisə, sonrakı mərhələdə müxtəlif çalarları ilə komizm, satirik əhvali-ruhiyyə qabarıqlaşdı. Təbii ki, bu meyillər onun hekayə yaradıcılığı boyunca artıb-azaldığı üçün “hüdüdləndirmə” qeyd-şərtsiz xarakter daşımır.

Müəllif qeyd edir ki, ədibin gülüşü bəzən qeyd olunduğu kimi heç də hər zaman qəzəbli, öldürücü gülüş deyil, əksinə, “balaca adamlar”a yönləndirilmiş mərhəmətli, şəfqətli gülüşdür və daha çox acıma hissi ilə aşlanmışdır. Komik hekayələrinin əsas qəhrəmanı olan balaca adamın həyat tərzinə, gündəlik qayğılarına nüfuz edən ədib onları qeyri-adi situasiyalarda, istisna vəziyyətlərdə “yaxalamaq”dan daha artıq biri digərindən fərqlənməyən günlük həyatında təsvir edir.

Ə. Haqverdiyevin bir çox əsərlərində mövcud hadisələrin doğurduğu gülüşün faciəni daha dərinə dərk etməyə rəvac verən, eyni zamanda acındıran, bir sözlə (əksərən) dramatik adlandıran müəllif bunu ədibin “Bomba” hekayəsində Kərbəlayi Zalın düşdüyü vəziyyətlə oxucunun diqqətinə çatdırır.

Müəllif məqalədə ədibin “Marallarım” silsiləsi ilə yazdığı hekayələrinə də toxunub. O, bildirir ki, istehza, tənə pafosu, satirik ifşa Haqverdiyevin məhz “Marallarım” silsiləsi üçün səciyyəvidir. Bildirir ki, “Marallarım” silsiləsinin, demək olar ki, hər bir hekayəsində ədibin daha çox istehza və ifşa meyilli satirik gülüşünə şahid oluruq. Məqalədə o da qeyd olunur ki, yazıçının sonrakı hekayələri sosial planda mahiyyətcə “Marallarım” silsiləsindən ciddi fərqlənməsə də, bunlarda tədricən gülüşün səciyyəsi dəyişir; daha çox nisgil və kədərə köklənərək hekayə qəhrəmanı və onun ümumiləşdirdiyi cəmiyyət nümayəndələrindən uzaqlaşaraq şəxsin hərəkətlərinin səbəblərinə yönəlik suallar yaradır. Müəllif ədibin “Diş ağrısı” hekayəsini və hekayənin qəhrəmanı Hacı Rüstəm obrazını təhlil edərək oxucunun diqqətinə çatdırır.

Məqalədə ədibin “Mirzə Səfər” portret-hekayəsindən də bəhs olunmuşdur. Qeyd olunur ki, “Mirzə Səfər” portret-hekayə kimi yazılsa da, bütünlüklə cəmiyyəti ağılı-nökərli, təhsilli-təhsilsiz qatları ilə əhatə edib. “Mirzə Səfər”in məhz işıqlı mətn olduğunu diqqətə çatdıran müəllif bütün çətinlik-

lərə rəğmən, halal zəhmətlə mənən böyük qalmağın, cılızlaşmadan, əyilmədən də arzulara yetməyin mümkün olduğunu hekayədə öz əksini tapdığını qeyd etmişdir.

Ədibin “Qiraət” hekayəsindən bəhs edən müəllif hekayənin obrazı olan Məşədi Qulamın feodal mühitin təzələndiyi bir zamanın obrazı olduğunu bildirir. Müəllif bildirir ki, Haqverdiyev bu hekayədə şərqli kişinin qadına münasibətdəki riyakarlığını məharətlə üzə çıxarır.

Sonda müəllif ədibin bədii nəsrinin xarakterik cəhətləri onun ideya-yaradıcılıq istiqamətinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirdiyini qeyd edir. Hekayələrindəki əhvalat üzərində qurulan süjet tədricən obrazın iç dünyasına nüfuz etmə ilə əvəzlənir. Beləliklə, ədib müasirlərinin mahiyyətini əks etdirməklə bütövlükdə həmin zamanın ictimai ovqatını, sosial əhəmiyyətli, dolayısı ilə həm də siyasi proseslərin mahiyyətini ifadə edir.

2019

Babayev, B. Haqverdiyev gülür, güldürür: Ə.Haqverdiyevin felyeton yaradıcılığından / Baba Babayev // Azərbaycan : ədəbi-bədii jurnal.- 2019.- №7-8.- S. 174-179.

[http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan_jurnali/7-8_2019/677308\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan_jurnali/7-8_2019/677308(meqale).pdf)

Zəngin tarixə və auditoriya üzərində böyük təsir gücünə malik olan felyeton janrının özəlliyi onun zahiri xüsusiyyətlərində, formasında deyil. Felyetonun mahiyyəti cəmiyyətin müxtəlif nöqsanlarını hədəfləməklə yanaşı, bu və ya digər məsələləri ümumiləşdirib onların yaranma səbəblərini də aşkara çıxarmaq, eyni zamanda, mövcud gerçəklik və mənəvi

dəyərlərə təsir göstərməkdən ibarətdir. Məqalədə qeyd olunur ki, Haqverdiyevin yaradıcılığını bütünlükdə, hərtərəfli izləyərkən ədibi narahat edən məsələlərin davamlı xarakter daşdığına şahidi oluruq. Bu baxımdan xüsusilə hekayə və felyetonları arasında bağlılıq daha güclüdür. Dramaturq cəhalətə səbəb olanları, xurafatı yayanları, maarifçiliyin yolunu kəsənləri hər janrın tələbləri çərçivəsində eyni ürək ağrısı və yangısı ilə təsvir edir.

Məqalədə bildirilir ki, felyetonda oxucu üçün maraqlı məqamlardan biri də mətn qəhrəmanının kimliyidir. Bəzən ədib faktları bütün çıpaqlığı ilə təsvir edirsə, əksərən felyetonun janr kimi üstünlüyü həm də faktların “üstünün örtülməsidir”. Müəllif bildirir ki, təhkiyədə kinayənin əsas yer tutduğu felyetonda ədib bəzən qəzəbini, yaxud kədərini gizlədə bilmir. Ziyalının cəhalətlə çevrələndiyini görərək bu duruma biganə qalması mümkünsüzdür. Buna görə də nadanlıq, məhdud dünyagörüş sənətkarı məyus edir və bu məyusluq bəzən kinayə, bəzən ittiham kimi üzə çıxır.

Qeyd olunur ki, digər müasirləri və həmkarları kimi, ədibin də yaradıcılığında publisistik və bədii keyfiyyətləri tarazlıq təşkil edən ənənəvi felyetonlarla yanaşı, bədii ağırlığı ilə diqqət çəkən felyeton-hekayə, felyeton-məktub və s. kimi növlər də vardır. Xalqın danışq dilindəki təbiilik və sadəlikdən bəhrələnən felyetonlarda isə hekayə ünsürləri güclənir və mətni daha da oxunaqlı edir.

Müəllif sonda bildirir ki, ədibin bəzi felyetonlarını oxuyarkən onun ürək ağrısı keçirdiyini, sarsıntılarını duymamaq mümkün deyil. Bunlardan biri “Canavarlar” felyetonudur. “Eşitməmək” motiv olaraq Haqverdiyevin daha bir neçə felyetonundan keçir. “Qulaqlarım” felyetonunda eşitmək istəmədiyi üçün “eşitməyən” müəllif “Canavarlar” felyetonunda övladlarının faciəsinə göz və qulaq yuman anaların halətini ürək ağrısı ilə dilə gətirir. Müəllif məqalədə ədibin cəmiyyətdə kitab və qəzetə münasibətindən də bəhs etmişdir.

Kamal, R. "Əbdürrəhim bəyin cənnət səyahəti. Tiflis" / Rüstəm Kamal // Ədəbiyyat qəzeti.- 2019.- 16 fevral.- S. 23.

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2019/fevral/635576.htm>

Müəllif məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin məkanla, xüsusilə də Tiflislə bağlı (avto) bioqrafik təxəyyülündən söhbət açır. Qeyd edir ki, ədibin bioqrafiyasının öyrənilməsi istiqamətlərindən biri də ilkin şəxsi mətnlərdə - xatirələrdə, məktublarda, əsərlərin və s. gerçəkləşən (avto) bioqrafik təxəyyülün formaları modulları, registrləridir. Müəllif qeyd edir ki, Haqverdiyevin bioqrafik təxəyyülündə məkan mifologiyası cəhənnəm-cənnət semiotik bölgüsünə uyğun gəlir. Ədibin coğrafi təxəyyülündə müsəlman şəhərlərinin cəhənnəmi, Tiflis isə cənnəti təmsil etdiyini qeyd edən müəllif bildirir ki, Tiflislə hər xəyali görüş ədibə ekzistensial məkan təcrübəsi qazandırır. Xüsusən Ə.Şərifə yazdığı məktublarda Tiflis gerçək və xəyali bir məkan kimi dəfələrlə canlanır. Ədibin Tiflis şəhərinə olan sevgisini onun Ə.Şərifə yazdığı məktublardan da aydın görmək olur. Müəllif məqalədə ədibin personajlarının - "Keçmiş günlər" hekayəsində Süleyman bəy Qurbanbəyovun dili ilə bu sevgini (Tiflisə olan sevgisini) oxucuya çatdırır. Qeyd olunur ki, ədib yaddaşındakı yerlərə "toxunmaq", xatırlamaq üçün imkan düşdükcə bu şəhərə gəlmək istəyir. Bu şəhərlə bağlı nə varsa - 1916-cı ildə Şuşada Realnı məktəbi bitirib Ağdamdan Tiflisə ilk gəlişi, 2 il yarım Tiflisdə, Şulaver qəsəbəsində yaşayıb Gürcüstan parlamentinə nümayəndə seçilməsi, Peterburqdan "Molla Nəsrəddin" redaksiyasına getməsi - hamısı ona doğmadır.

Müəllif məqalədə qeyd edir ki, Əbdürrəhim bəyin ədəbi yaradıcılığının 40 illiyi də məhz bu şəhərdə keçirilmişdir.

Sonda qeyd olunur ki, ədibin ömrünün axır vaxtlarında Tiflisə gəlmək arzusu daha da güclənir. Bunu 1932-ci ildə Ə.Şərifə yazdığı məktublarında da görmək mümkün idi.

2020

Camalov, K. Ədəbi-ictimai və pedaqoji fikir tariximizdə müstəsna yer tutan ədib / Kamal Camalov // 525-ci qəzet.- 2020.- 26 fevral.- S.20

<http://www.anl.az/down/meqale/525/2020/fevral/203.htm>

Məqalədə yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ədəbi-ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, pedaqoji fəaliyyətidən də bəhs olunur. Müəllif qeyd edir ki, ədib öz zəngin həyat və yaradıcılıq yolu ilə özünə mənəvi abidə ucaltmışdır. O, öz ecazkar qələmi ilə xalqımızı avamlıqdan, cəhalətdən, nadanlıqdan, onu kölgə kimi izləyən mövhumatçılığın, xurafatçılığın təsirindən qurtarmağa çağırmışdır. Öz sevimli xalqının yeni həyata olan arzu və istəyini bədii yaradıcılığında məharətlə əks etdirən humanist sənətkar dövrünün mütərəqqi ideyalarından ilham almış, müxtəlif imzalarla “Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxış edərək xalqını elmə, maarifə səsləmişdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, ədib Azərbaycan mədəniyyəti tarixində istedadlı alim kimi də tanınmış və şöhrət qazanmışdı. Müəllif məqalədə həmçinin, ədibin bir rejissor, səhnə xadimi kimi Azərbaycanda teatrının yaranması və inkişafı sahəsində əvəzolunmaz xidmətlərindən də bəhs etmişdir.

Məqalədə dramaturqun pedaqoji fəaliyyətindən söz açan müəllif bildirir ki, millət övladlarının təlimi, təhsili, tərbiyəsi ilə bağlı yazılar yazan, xüsusilə də qız uşaqlarının təhsil almasını yüksək qiymətləndirən Haqverdiyev həm də bir pedaqoq kimi çıxış edərək xalqın maariflənməsində bənzərsiz xidmətləri ilə pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirmişdi. Bu mövzuda yazdığı hekayə, məqalə, felyeton, Azərbaycan xalq pedaqogikası nümunələrində köhnə, çürük təlim-tərbiyə üsullarını tənqid etmiş, uşaqların, gənc nəslin mütərəqqi üsullar əsasında tərbiyələndirilməsinə çalışmışdı.

Sonda müəllif məqalədə xalq pedaqogikası nümunələrinin ədibin yaradıcılığında mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasının mühüm vasitələrindən biri olduğunu qeyd etmişdir. Haqverdiyevin yaradıcılığından qidalanan hər bir oxucuya aydın olur ki, gənc nəslin təlim, tərbiyə və təhsili, elmi-pedaqoji fikrin inkişafı, şübhəsiz ki, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən, soy kökündən qidalanmışdır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin diplomatik fəaliyyəti

2017

*Quliyev, V. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev –
Diplomat : Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 100
/ Vilayət Quliyev // 525-ci qəzet.- 2017.- 23 de-
kabr.- S.26.;*

<http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/dekabr/569397.htm>

525-ci qəzet.- 2017.- 30 dekabr.- S. 18.

Məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Cümhuriyyət dönəmindəki diplomatik fəaliyyətindən geniş bəhs olunmuşdur. Qeyd olunur ki, Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikası və Ermənistanda diplomatik təmsilçilik vəzifəsi görkəmli yazıçı-dramaturq Ə.Haqverdiyevə tapşırılmışdı.

Müəllif bildirir ki, Haqverdiyevin bir çox ictimai işlərdə və dövlət qulluğunda çalışması, Şərqə və Qərbə hərtərəfli bələdliyi, rus və fransız dillərini mükəmməl bilməsi, eləcə də, siyasi proseslərdən yaxşı baş çıxarması onu səfir kimi istənilən Avropa ölkəsinə göndərməyə imkan verirdi. Məqalədə eləcə də, Haqverdiyevin diplomatik nümayəndə təyin olunması ilə əlaqədar Azərbaycan hökumətinin Dağlı hökumətinə çox güman ki, müraciət etdiyi, həmçinin, Xarici İşlər Naziri F.Xoyski və nazirliyin dəftərxana rəisi A.Sübhanverdiyevlərin imzası ilə ədibə diplomatik xidmət vəsiqəsinin verilməsi haqqında məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

Əbdürrəhim bəyin Dağlılar Respublikasına son dərəcə çətin və mürəkkəb vaxtda göndərildiyini qeyd edən müəllif yazır ki, dağlılar arasında keçirdiyi ilk günlərdən Haqverdiyev onların yenidən Rusiya işğalına uğramamaq, eləcə də iqtisadi sabitlik və mənəvi əlaqələr baxımından Bakıya meyilli olduqlarını hiss etmişdi... Təbii ki, yaranmış ekstremal şəraitdə Əbdürrəhim bəy klassik kabinet diplomatı kimi hərəkət edə bilməzdi. Ona görə də fəaliyyətinin ilk gündən Şimali Qafqazdakı müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət yaratmağa, mürəkkəb dağlı cəmiyyətinin nə ilə nəfəs aldığını, nəyə can atdığını öyrənməyə çalışmışdı.

Müəllif məqalədə ədibin diplomatik fəaliyyəti ilə yanaşı, AXC ilə Dağlı Respublikası arasında olan münasibətlərdən də geniş bəhs etmişdir.

2018

Mustafa, N. Səfir Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Ermənistan hökumətinin sifarişi ilə qarət edilmişdir : Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti / Nazim Mustafa // Azərbaycan.- 2018.- 4 may.- S. 10

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000591104>

Məqalədə həm Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlər, həm də Ermənistan tədqiqatçılarının arxiv sənədləri əsasında yazdıqları əsərlər əsasında təqribən 100 il öncə baş vermiş bir cinayətin hansı məqsədlə və kimlərin sifarişi ilə törədildiyinə aydınlıq gətirilmişdir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə M.Təkinkidən sonra Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev olmuşdur.

Müəllif yazır ki, Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım faktlarının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. O dövrün mənzərəsini əks etdirən yüzlərlə sənəd Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərimizdə saxlanılır. Həmin sənədlərdən bir neçəsi diplomatik nümayəndə kimi qatarla Tiflisdən İrəvana gedərkən erməni

quldurlarının Haqverdiyevə qarşı soyğunçuluğundan bəhs edir.

Müəllif bildirir ki, həmin soyğunçuluq hadisəsini ədib 1920-ci il martın 11-də İrəvan dairə məhkəməsinin prokuror müavini K.Budaqyana verdiyi izahatında şərh etmişdir. İzahatdan quldurların ancaq Haqverdiyevi qarət etmək niyyətində olduqları tam aydın idi. Ədib Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə vurduğu teleqramda “bizimlə birlikdə nümayəndə Samson Harutyunyan da qarət edilib” ifadəsini işlətməklə cinayətin kələfini haradan çözləməyə işarə vururdu.

Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin qarət olunması faktını erməni tarixçisi Vanik Virabyan, Misak Torlakyan, Tigran Devoyans öz qeydlərində təstiq edirlər.

Müəllif bildirir ki, diplomat Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinin tapşırığı əsasında qarət edilmişdi və bu işdə Ermənistanın kəşfiyyat orqanının rolu az deyildi. Görünür, Azərbaycan parlamentində təmsil olunan erməni deputatlar və Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası Azərbaycan hökumətinin Ermənistanda və Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin ehtiyacları üçün nə qədər vəsait ayrılması və nə zaman göndəriləcəyi haqqında əldə etdikləri məlumatı Ermənistanın rəhbər şəxslərinə ötürmüşlər. Üstəlik, Azərbaycan Mərkəzi Bankında işləyən erməni kəşfiyyatının nümayəndəsinin də bu işdə iştirakının olması şübhə doğurmur.

Sonda müəllif bildirir ki, Haqverdiyev Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verdikdən sonra 1920-ci il martın 16-da onun yerinə Hımayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinski təyin edilmişdi. T.Makinskinin aqibəti də sələflərinin aqibəti kimi olmuşdu. Həmin ilin mayında Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Zəngibasarıda azərbaycanlı əhalinin silahlı üsyanına yardım göstərilməsi ittihamı ilə T.Makinski başda ol-

maqla diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı cinayət işi açılmışdı. T.Makinski təcili Tiflisə gələrək həbsdən canını qurtara bilsə də, digər əməkdaşlar tutulmuşdular. Azərbaycan hökuməti bunun qarşılığında Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını həbs etmiş, bundan sonra İrəvanda nəzarətdə olan azərbaycanlı əməkdaşlar azad edilmişdilər.

2019

Sarıyeva, İ. Azərbaycan diplomatiya tarixində şair, yazıçı səfirlər, konsullar... : Y.V.Çəminzəminli, Ə.Haqqverdiyev, A.Abdulla .... / İradə Sarıyeva // Bakı xəbər.- 2019.- 26 iyul.- S.10.

http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2019/iyul/666926.htm

Tarixən ədiblər-şair və yazıçılar, eləcə də görkəmli fikir adamları Azərbaycan diplomatiyasında izlər qoyublar. Məqalədə tarixçi-alim Həyat Məhərrəmovə və AMEA-nın A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri doktoru Vaqif Abışovun ölkəmizin diplomatiya tarixində iz qoyan yazıçı və şairlərimiz haqqında fikirləri yer almışdır. H.Məhərrəmovə öz fikirlərində qeyd edirdi ki, Azərbaycan peşəkar diplomatiyasının tarixi AXC dövründən başlayır. 1919-cu ildə Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan parlamenti nümayəndə heyəti AXC-nin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına nail olmaq məqsədilə Parisə səfər etmiş və bu, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə başlayan diplomatiyamızın ilk uğuru olmuşdur. Azərbaycanın ilk ədib diplomatlarının görkəmli yazıçılar, böyük fikir adamları Y.V.Çəmənzəminli və Ə.Haqqverdiyev olduğunu qeyd edən tarixçi bildirdi ki, diplomatik fəaliyyət göstərən

yazıçı və şairlərin bu sahəyə verdiyi töhfələrin özü geniş bir dissertasiya mövzudur. Çəminzəminli ilə bərabər Haqverdiyevin də diplomatik fəaliyyətinə toxunan tarixçinin verdiyi məlumata görə, böyük ədib AXC dövründə ölkəmizin Dağlılar Respublikasında, sonra isə Ermənistanda səfiri olub. O, arxiv sənədlərinə istinadən bildirdi ki, Cümhuriyyət dövründə İrəvandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinkidən sonra görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadim Haqverdiyev 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilib.

Tarix elmlər doktoru V.Abişov da öz fikirlərində Azərbaycanın yazıçıları arasında Y.V.Çəmənzəminli ilə yanaşı Haqverdiyevin də Cümhuriyyət dönəmində səfir işlədiyini qeyd etmişdi.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev irsinin tədqiqi

2019

Qəribli, İ. Ə.Haqverdiyev irsinin öyrənilməsinə yeni baxış / İslam Qəribli / Kredo.- 2019.- 20 iyun.- S.3-4

[http://www.anl.az/down/meqale/kredo/2019/iyun/658983\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/kredo/2019/iyun/658983(meqale).pdf)

Məqalədə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Yazıçıların həyatı və yaradıcılığının tədqiqinə yenidən qayıdış” layihəsi əsasında yazılmış görkəmli dramaturq, ictimai xadim Ə.Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığından bəhs edən ilk monoqrafik tədqiqat olan “Əbdürrəhim

bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyadan söz açılır. Bildirilir ki, müəllif kollektivi tərəfindən hazırlanıb akademik İ.Həbibbəylinin “Yeni ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyası və ilk elmi addımlar” adlı ön sözü ilə nəşr olunan bu monoqrafiyada Ə.Haqverdiyevin həyat və yaradıcılıq yolu yeni təfəkkür və yanaşma üsulu ilə, bütöv şəkildə araşdırılaraq ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim olunub.

Müəllif məqalədə bildirir ki, on iki bölmə və nəticə hissəsindən ibarət olan monoqrafiyada Ə.Haqverdiyevin həyatı, ictimai fəaliyyəti, publisistikası, ədəbi-bədii irsi, elmi pedaqoji fəaliyyəti, teatr problemləri, həmçinin, rejissor və dirijor fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. “Nəticə” bölməsində isə tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

Bağırılı, A. “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından ilk monoqrafik tədqiqat / Aygün Bağırılı // 525-ci qəzet.- 2019.- 1 fevral.- S. 7

<http://www.anl.az/down/meqale/525/2019/fevral/632114.htm>

Məqalədə “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyadan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, klassiklərimizdən tutmuş müasirlərimiz olan sənətkarlərə bənzər bütün yazıçı və şairlərimizin elmi pasportu olan monoqrafik tədqiqatların yazılıb nəşr olunmasına, geniş oxucu auditoriyasına, xüsusən ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırılmasına təzədən müraciət etmək zərurəti meydana çıxıb. “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı” monoqrafik tədqiqatı dövlət müstəqilliyi şəraitində milli ədəbiyyat tariximizə, yazıçı, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızın həya-

tı və yaradıcılığına elmi-ədəbi pasport formasında yenidən qayıdışın ilk addımı kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müəllif qeyd edir ki, monoqrafiyada görkəmli yazıçının həyatı və yaradıcılığı əhatəli şəkildə təhlil edilib, ədibin ömür yolu, ictimai fəaliyyəti və yaradıcılığının əsas sahələri: dramaturgiyası, bədii nəsr, publisistikası, ədəbi görüşləri, habelə əsərlərində sənətkarlıq xüsusiyyətləri, ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri tarixi haqqında geniş və sistemli elmi məlumat verilib.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri teatr səhnələrində

2010

Kazımov, A. İki tamaşa haqqında / Ağakəşi Kazımov // Respublika.-2010.-3 iyun.- S.6

<http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2010/iyun/122537.htm>

Məqalədə Ə.Haqverdiyevin “Pəri Cadu” əsərinin Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrında (GTT) və S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrında səhnəyə qoyulmuş tamaşadan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, janrın müəyyən edilməsində rejissor müstəqilliyi əsas götürülsə, GTT-da əsər ikihissəli mistik faciə kimi, Şəki teatrında isə ikihissəli psixomistik komediya kimi təqdim edilməsinə səy göstərilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, N.Kazımov öz tamaşasını zahiri hərəkətlər, tryuklar, son dərəcə kəskin mizanlar vasitəsilə həll edirsə, Şəki rejissoru M.Səlimli isə bütün

diqqətini əsəri daxilən işıqlandırmağa yönəldir. Məqələdə GTT və Şəki teatrının aktryorlarının bu səhnə əsərindəki ifalarından da bəhs olunmuşdur.

Sonda müəllif bildirir ki, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Teatr Xadimləri İttifaqının birgə təşəbbüsü ilə keçirilən festivallarda birinci dəfə GTT-nın, bu ilki tədbirlərdə ŞT-nın məhz “Pəri Cadu” əsəri ilə çıxışı təqdirəlayiqdir.

2013

*Həmidə. Qazax teatrının “müqəssir” axtarışı/
Həmidə // Mədəniyyət.- 2013.- 23 oktyabr.-
S.13*

<http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2013/oktyabr/332039.htm>

75 illik yubileyini qeyd etməyə hazırlaşan Qazax Dövlət Dram Teatrı yeni mövsümdə tamaşaçılar qarşısına yeni bir səhnə əsəri ilə çıxdı. Ənənəvi olaraq klassik ədəbi nümunələrə üstünlük verən teatr bu dəfə görkəmli Azərbaycan yazıçısı Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığına müraciət edərək onun “Kimdir müqəssir” əsərini səhnələşdirdi.

Məqələdə qeyd olunur ki, Əməkdar artist V.Əliyevin quruluşunda və dövlət sifarişi ilə hazırlanan tamaşada hadisələr ailə-məişət zəminində verilməsinə baxmayaraq, ideyasına görə bu çərçivədən çıxaraq bəşəri xarakter alır. Pyesin motivləri arxasında dünyanın yaranması, ilk insanlar sayılan Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulması və kiçik bir ailənin təmsalında qarşılıqlı bəşəri ittihamların səslənməsi durur.

Rəssam S.Məmmədovanın verdiyi bədii tərtibat isə rejissor fikrinin açılmasına böyük kömək göstərir. Pyesdə üç personaj olsa da, rejissor tamaşada iştirakçıların sayını artırıb. O, müəllifin dünyanın yaranması, Adəm və Həvvanın Tanrı tərəfindən canlandırılması kimi məqamlar ətrafındakı ötəri gəzişmələrini tamaşaya əlavə etdiyi obrazlar vasitəsilə qabartmağa çalışıb. Tamaşada teatrın aparıcı aktyorlarından İ.Hacəliyev, S.İsmayılova, T. Mahmudova, A.Almədədovla yanaşı, gənc aktyorlar Z.Orucova və Y.Həsənov da rol alıblar.

2016

Süleymanova, A. “Ac həriflər”: Ə. Haqverdiyevin eyni adlı əsəri haqqında /Aygün Süleymanova // Kəspı.-2016.- 9 iyun.- S.10.

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls00494911>

Məqalədə Dərbənd Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının Azərbaycana qastrol səfərindən və səfər çərçivəsində Bakıda Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində görkəmli ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin eyni adlı əsəri əsasında hazırlanan “Ac həriflər” tamaşasından bəhs olunur. Müəllif məqalədə tamaşanın yaradıcı heyəti haqqında məlumat verdikdən sonra səhnə əsərini təhlil etmişdir.

Mündəricat

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	3
Tərtibçidən.....	5
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı.....	6
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ədəbi-ictimai və pedaqoji fəaliyyəti.....	19
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin diplomatik fəaliyyəti.....	49
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev irsinin tədqiqi məsələləri.....	54
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri teatr səhnələrində.....	56